

YURDA DÖNEN İŞÇİLERİN SOSYO-EKONOMİK STATÜLERİ VE SİYASAL TUTUMLARI¹

SOCIO-ECONOMIC STATUS AND POLITICAL ATTITUDES OF THE WORKERS RETURNING HOME

Nigar Neşe KEMİKSİZ*

* Dr., Anka Enstitüsü,

TÜRKİYE, e-mail: n.kemiksiz@ankaenstitusu.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2622-3977>

Geliş Tarihi: 31 Ağustos 2020; Kabul Tarihi: 23 Ekim 2020

Received: 31 August 2020; Accepted: 23 October 2020

ÖZET

Bu makale, Türk işgücü göçünün yurda dönen işçilerin siyasi tutum ve davranışları üzerindeki etkisini incelemektedir. Ankara'nın Yenimahalle ilçesinde gerçekleştirilen bir alan araştırmasının sonuçlarına dayanan çalışma; araştırma örnekleminde yer alan işçilerin yurtdışına gitmeden önceki sosyo-ekonomik statülerini, yurtdışına ne şekilde ve niçin gittiklerini, yurtdışındaki ve geri döndükten sonraki sosyo-ekonomik statülerini ve son olarak siyasi tutum ve davranışlarını kapsamaktadır. Makalede yurtdışındaki Türk işçilerinin homojen bir kitle oluşturmadığı dikkate alınarak, tüm göç sürecinin ve siyasi tutum ve davranışların, işçilerin yurtdışına gitmeden önceki sosyo-ekonomik statülerine bağlı olduğu varsayımı ileri sürülmektedir. Bu çerçevede, işçi göçünün tek başına sosyal ve politik dönüşüm yaratabilecek bir olgu olmadığı, ancak belli koşullar altında böyle bir etkiye yol açabileceği sonucuna varılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk İşçi Göçü, Almanya, Dönen İşçiler, Siyasi Tutumlar

ABSTRACT

This study examines the impact of Turkish labour migration on political attitudes and behaviour of the workers returning home. It is based on the results of a field study conducted in Yenimahalle District, Ankara. It covers the socio-economic status of the sample workers prior to their going abroad, why and how they went away, their socio-economic status while living abroad and since returning home, and finally their political attitudes and behaviour. The study takes into consideration the fact that the Turkish workers abroad do not form a homogeneous mass, and it is assumed that the entire process of the labour migration as well as their individual political attitudes and behaviour depended on their respective socio-economic status prior to their moving abroad. It is to be concluded, therefore, that the labour migration is not a phenomenon by itself capable of creating social and political transformation, but under specific conditions, could influence such a trend.

Key Words: Turkish Labour Migration, Germany, Returning Workers, Political Attitudes.

¹ Bu çalışma, *Yurtdışına İşgücü Göçü ve Bu Olgunun Dönen İşçilerin Siyasi Tutum ve Davranışları Üzerindeki Etkisi* (Ankara Üniversitesi, 1989) başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

1. GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından hızlı bir kalkınma sürecine giren Batı Avrupa ülkelerinin, çeşitli ekonomik ve demografik etkenlerin yol açtığı işgücü açıklarını Akdeniz bölgesinin nispeten az gelişmiş ve işgücü fazlasına sahip ülkelerinden karşılama yoluna gitmeleri, Güney Avrupa'dan Kuzey ve Batı Avrupa'ya geniş hacimli bir işgücü akımına neden olmuştur.

Türkiye, bu akıma 1960'lı yıllarda ve nispeten geç katılmış olmasına karşın, giderek en önemli işgücü ihracatçısı ülkelere biri durumuna gelmiş ve Batı Avrupa ülkelerinin yabancı işçi alımını durdurdukları 1973 yılına dek yurtdışındaki Türk işçilerinin sayısı büyük bir hızla artmıştır. 1973'ten sonra ise işgücü akımının yönü ve niteliği değişmiş, Batı Avrupa'ya bu kez yoğun bir "aile göçü" başlamış, işçi göçü ise 1980'lerde Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerine, 1990'lardan sonra eski Sovyet coğrafyasındaki ülkelere yönelmiştir. Aile birleşmeleri, yurtdışındaki doğumlar ve yurtdışında kalış sürelerinin uzaması, sığınmacı ve mülteci göçü, kaçak/düzensiz göç gibi nedenlerle Batı Avrupa'daki Türk vatandaşlarının sayısı giderek artmış, günümüzde önemli büyüklükte ve ulus-ötesi yurttaşlık, diaspora, sınır aşırı topluluk gibi kavramlarla tanımlanan Türkiye kökenli göçmen toplulukları oluşmuştur. Bugün Avrupa ülkelerinde hemen hemen yarısı buldukları ülke vatandaşlığına geçmiş beş milyondan fazla Türkün yaşadığı tahmin edilmektedir.

Göçün diğer bir boyutunu, özellikle 1980'li yıllarda alıcı ülkelerin teşvik politikalarıyla yoğunluk kazanan dönüşler oluşturmuştur. Dönerlerin sayısı ile ilgili net rakamlar bulunmamakta, ancak en az iki milyon kişinin döndüğü tahmin edilmektedir. 1980'lerin sonundan itibaren düşüş eğilimine geçen dönüşlerin son yıllarda yeniden artmakta olduğu, bunun kesin dönüşten ziyade sınır aşırı topluluk kavramına da uygun düşecek tarzda geçici sürelerle dönüş ya da her iki ülkede birden yaşama şeklinde gerçekleşmekte olduğu belirtilmektedir. Sonuç olarak, 1960'lı yıllarda geçici bir olgu olarak başlayan işçi göçü, günümüzde tamamıyla farklı bir nitelik ve boyut kazanmış durumdadır.

Türk dış göçü ile ilgili çeşitli araştırmaların tespit ettiği en önemli noktalardan biri, bu göçün, özellikle başlangıçta son derece seçkin bir karaktere sahip olmasıdır. Göçe katılan işçiler geride bıraktıkları nüfusa göre daha eğitimli, genç ve nitelikli olmuşlar ve çoğunlukla bir iş ve meslek sahibiyken yurtdışına gitmişlerdir. Dolayısıyla göçe katılan işçilerin büyük bir bölümü için dış göç işsizliğe karşı bir çare olarak değil, kazanç düzeylerini yükseltecek ve ekonomik sıçrama yapmalarını sağlayacak bir fırsat olarak görülmüştür. İşçilerin yurda dönüşlerinde sanayi işçisi olarak çalışmayı değil, bağımsız-küçük işyerleri açarak ticaret ve hizmet sektörlerine yönelmeyi planladıkları, kendilerini esnaf, tüccar, eşraf gibi toplumsal kümelerle özdeşleştirdikleri ve sosyal kökenlerini aşmayı amaçladıkları pek çok araştırmacı tarafından saptanmış önemli bir diğer olgudur. Oysa işçi göçünün ilk yıllarında, yurtdışında nitelik ve beceri kazanarak yurda döner işçilerin Türkiye'nin sanayileşme çabalarına olumlu katkılarda bulunacakları görüşü geniş destek görmüştür. Bu görüşü savunanlara göre, döner Türk işçileri yalnız sanayileşmeye değil, genel olarak modernleşmeye olumlu etkide bulunacaklar, yurtdışında benimsedikleri Batılı, demokratik değerlerin taşıyıcıları ve modernleşmenin öncüleri olacaklardır. İşçi göçünü, işçi gönderen gelişmekte olan ülkelere bir çeşit ekonomik ve sosyal kalkınma yardımı olarak gören dengeli büyüme kuramının öngörülerini yansıtan bu görüşe göre, döner işçilerin siyasal ilgi ve katılım düzeyleri yüksek, demokratik inançları güçlü kişiler olması gerekmektedir.

Buna karşılık, Türk işçilerinin buldukları ülkelerde sosyal ve siyasal bir tecride uğradıkları, gettolarda, toplumun diğer kesimlerinden uzak ve soyutlanmış bir hayat yaşadıkları, böyle marjinal bir kitleden yurda dönüşünde yenilik öncüsü rolü oynamasını beklemenin yanlış olacağı görüşü ileri sürülmüştür. İşçi göçünün gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler

arasındaki eşitsizliği daha da arttıracaklarını savunan eşitsiz büyüme ya da merkez-çevre ilişkileri kuramının öngörülere doğrultusunda şekillenen bu görüş çerçevesinde işçilerin siyasal ilgi ve katılım düzeyleri düşük, siyasal etkinlik duyguları da zayıf kişiler olması beklenmelidir.

Söz konusu yaklaşımlardan hangisinin daha geçerli olacağı belli koşulların gerçekleşmesine bağlı görünmektedir. Yurtdışına gidiş öncesi elverişli sosyo-ekonomik özelliklere sahip işçilerin dış göç deneyimlerinin daha olumlu geçmesi, içine girdikleri toplumla daha yoğun iletişimlerinin olması ve bu toplumun değerlerini daha fazla benimsemeleri söz konusu olabilecektir. Tersine, gidiş öncesi elverişsiz sosyo-ekonomik özelliklere sahip olan işçiler, içine girdikleri toplumun kurumlarına, üyelerine, dolayısıyla değerlerine uzak kalacaklardır.

Yurtdışından dönen işçilerin siyasal tutum ve davranışlarının incelendiği bu çalışmada, yurtdışına gidiş öncesi sosyo-ekonomik durumun, gerek yurtdışındaki gerek dönüş sonrası çalışma ve yaşama koşullarını, uyum ve yeniden uyum süreçlerini belirleyen ana etken olduğu, dolayısıyla siyasal tutum ve davranışlarda da belirleyici faktör olduğu kabul edilmektedir. Buna göre, gidiş öncesi sahip oldukları özellikler nedeniyle yurtdışı deneyimleri daha başarılı geçen, yurtdışında nispeten daha iyi yaşama ve çalışma koşullarına sahip olan, içinde yer aldıkları toplumla iletişime daha açık ve etkileşim olanakları daha fazla olan işçilerin siyasal tutum ve davranışlarında olumlu değişiklikler olması olasılığı daha güçlü görülmektedir. Dolayısıyla eğitim düzeyi yüksek, kent kökenli ve üst gelir gruplarındaki işçilerin siyasal açıdan daha katılımcı ve etkin bir grup oluşturacakları, demokratik değerlere bağlılıklarının da daha güçlü olacağı varsayılmaktadır.

Diğer yandan, yurtdışına gidiş amaçları toplumsal kökenlerini aşmak olan işçilerin, dönüşlerinde bu amaçlarını gerçekleştirdikleri ölçüde, yeni sosyo-ekonomik statülerine uygun siyasal görüşleri benimseyecekleri, siyasal tercihlerini bu yönde belirleyecekleri kabul edilmektedir. Dolayısıyla, gidiş amaçlarını gerçekleştirmiş işçilerin statükocu görüşleri benimseyecekleri ve tutucu/sağcı partileri destekleyecekleri varsayılmaktadır.

Çalışmanın amaç ve varsayımları doğrultusunda, 1986 yılında Ankara'nın Yenimahalle ilçesinde, Almanya'dan kesin dönüş yapmış ve döneli en az bir yıl olmuş, 50'si kadın 100 işçiyi içeren bir alan araştırması yapılmıştır. Örneklem giren kadın-erkek işçilerin tümü yurtdışında belli sürelerle çalışmıştır. Örneklem yaklaşık ¼'ünü yurtdışına ikinci kuşak olarak gidenler oluşturmaktadır. Bunların tümü yurtdışındaki ailelerinin yanına sonradan ve nispeten büyük yaşlarda giden işçi çocuklarıdır.

Alan araştırması, ilke olarak anket uygulamasına dayanmakla birlikte, ayrıca derinlemesine görüşmeler de yapılmıştır. Anket uygulaması işçilerin evlerinde ya da işyerlerinde yüz yüze görüşme yoluyla gerçekleştirilmiştir. Yenimahalle ilçesi, çok sayıda dönen işçiyi barındırması ve Eylül 1986 Milletvekili Ara Seçimi'nin yapıldığı seçim çevrelerinden biri olması nedeniyle araştırma alanı olarak seçilmiştir. Böylece dönen işçilerin oy davranışları ve genel olarak siyasal katılımları konusunda daha sağlıklı bilgilere ulaşılabileceği düşünülmüştür. Oy davranışlarının incelenmesi nedeniyle örneklem -1986 yılı itibarıyla seçme yaşı olan- 21 yaşından büyük işçiler alınmıştır. Araştırma örneklemini temsil edici bir nitelik taşımadığı için, elde edilen sonuçların sadece örnekleme giren işçiler açısından geçerli olduğu belirtilmelidir.

Görüşülen işçilere; yurtdışına gidiş öncesi sosyo-ekonomik durumları, yurtdışına gidiş neden ve biçimleri, yurtdışındaki ve dönüş sonrasındaki sosyo-ekonomik durumları ile siyasal tutum ve davranışlarına ilişkin olarak siyasal bilgi, siyasal ilgi, siyasal etkinlik, oy kullanma, demokratik değerlere bağlılık ve siyasal tercihleri ile ilgili sorular yöneltilmiştir. Aşağıdaki bölümde araştırma bulguları özetlenmektedir.

2. ALAN ARAŞTIRMASI SONUÇLARI

2.1. Yurtdışına Gidiş Öncesi Sosyo-Ekonomik Durum

Türkiye'den yurtdışına işgücü göçü, başlangıçta büyük ölçüde alıcı ülkelerin ekonomik gereksinimlerine göre düzenlenmiştir. Gönderilen işçi sayısı bu ülkelerdeki konjonktürel gelişmelere bağlı olarak belirlenmiş, alıcı ülkeler yalnız niceliksel olarak değil, niteliksel olarak da işçi ihracını kendi ihtiyaçları doğrultusunda yönlendirmişlerdir. Türkiye'nin saptadığı bazı politikalar aracılığıyla işçi göçüne yön verme çabaları ise fazla başarılı olamamıştır. İşçi göçü genç, sağlıklı, eğitilmiş ve nitelikli işgücünün dış ülkelere gitmesine yol açmıştır. Yurtdışına gönderilenler geride bıraktıkları genel nüfusa göre daha seçkin bir kitle oluşturmuşlardır (Gitmez, 1983: 112). Bu işçiler çoğunlukla kırsal ya da kentsel işgücünün orta veya üst-orta kesimlerinden gelmişlerdir (Paine, 1974: 123). İşçi göçünün başlangıç yıllarında işsizlerin ve/veya niteliksiz işçilerin yurtdışına gideceği, böylece yurtiçindeki istihdam baskısının hafifleyeceği ve dışarıdan nitelik edinerek dönecek işçilerin Türk ekonomisi için ciddi bir kazanç olacağı beklentilerinin aksine, gidenlerin çoğunluğunu iş sahibi kimseler oluşturmuş, ayrıca önemli ölçüde nitelikli işçi yurtdışına gitmiştir. Yurtdışına gidiş öncesi işsiz olanların oranı; Abadan araştırmasında % 14 (1964: 67), Tuna araştırmasında erkek işçiler için % 2,9 (1967: 23), Aker araştırmasında % 0,3 (1972: 43), İş ve İşçi Bulma Kurumu/İİBK) araştırmasında % 5,4 (1974: 15) olarak bulunmuştur. Öte yandan, 1964-1971 arasında yurtdışına giden işçilerin % 27 ile % 35,7'sini nitelikli işçiler oluşturmuştur (Devlet Planlama Teşkilatı/DPT, 1972: 676). Ayrıca, işçilerin yaklaşık 2/3'ünün sanayi kesiminden yurtdışına gittiği saptanmıştır (Tuna, 1967: 24; Aker, 1972: 44). Dolayısıyla, yurtdışına gidenlerin hangi kesim ve mesleklerden olacağını belirleyen ana etken, Türkiye'nin özel koşullarından çok, alıcı ekonomilerin talep süzgeci olmuştur (Aker, 1972: 44).

Diğer yandan, yurtdışına giden işçilerin çoğunun evli olduğu bilinmektedir. Abadan araştırmasında işçilerin % 55,7'sinin (1964: 64), Aker araştırmasında % 84'ünün (1972: 34), Alman Federal Çalışma Kurumu'nun 72 Örneklem araştırmasında ise erkek işçilerin % 86'sının, kadınların da % 78'inin evli olduğu (1974: 12) saptanmıştır.

Dış göçün başlangıcında belli bölge ve kentler işgücü gönderiminde ağırlıklı yer almıştır. 1963-1979 yılları arasında yurtdışına giden işçilerin % 33,3'ü Marmara, % 23,1'i Orta Anadolu, % 15'i Ege, % 12,5'i Karadeniz, yaklaşık % 10'u ise Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinden çıkmış, yani yurtdışına işçi göçünün % 77,5'i Türkiye'nin gelişmiş bölgelerinden olmuştur (Çezik, 1980: 3). Bu dağılım, alıcı ülkelerin nitelikli ve eğitilmiş işçi taleplerine uygun özellikteki işçilerin en yüksek oranda bulunduğu bölgelerin işgücü gönderiminde ilk sıraları aldıklarını, dolayısıyla işçi göçünün bölgesel dağılımında da alıcı ülke taleplerinin belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, yurtdışı istihdam olanaklarını ülke düzeyinde eşit bir biçimde dağıtmak amacıyla alınan bazı önlemler çerçevesinde işçi gönderiminde bölgelerarası denge bir ölçüde de olsa sağlanmıştır. Bu önlemler, yurtdışında çalışmak için az gelişmiş bölgelerden başvuranlara iki, gelişmekte olan bölgelerden başvuranlara ise bir yıllık öncelik tanınmasını ve işçi taleplerinin tahsisinde Köy Kalkınma Kooperatifleri (KKK)'ne üye olanlar ile doğal afetlere uğrayan bölgelerden başvuranlara belli oranlarda pay ayrılmasını öngörmüştür. Böylece, geleneksel göç merkezlerinden İstanbul ve Trakya ile Ankara ve Orta Anadolu bir ölçüde gerilemiş, bunların yerine Kuzey ve Batı Anadolu geçmiştir (Abadan-Unat, 1972: 27; Paine, 1974: 73).

İşçi gönderiminde giderek kısmi bir bölgelerarası denge sağlanmasının yanı sıra, yurtdışına giden köy kökenli işçilerin oranında da zamanla yükselme meydana gelmiştir. İİBK verilerine göre, yurtdışına gitmeden önce il merkezlerinde oturanların oranı 1971'de % 37,06 iken 1974'de % 26,97'ye düşmüş, buna karşılık bucak ve köylerde oturanların oranı % 42,54'den % 45,11'e yükselmiştir. (İİBK, 1974: 11).

Araştırma örnekleminimize giren işçilerin yurtdışına gidiş öncesi sosyo-ekonomik durumları da yukarıdaki özelliklerle benzerlik göstermektedir. Görüşülen işçilerin % 48'i gidiş öncesi bir işe sahip bulunmakta, çalışanların % 31'ini işçiler, % 19'unu memurlar, % 36'sını esnaf, zanaatkar gibi küçük sanat erbabı, % 10'unu ise çiftçiler oluşturmaktadır. İşçi olduğunu belirtenlerin % 53'ü niteliklidir, ancak nitelikli işçilerin tüm çalışanlar içindeki oranı % 17'dir. Çalışmayanların çoğunluğunu ekonomik açıdan aktif nüfusun dışında kalanlar ve çalışması karşılığı ücret elde etmeyen ev kadınları ya da yardımcı aile efradı durumundakiler meydana getirmekte, gidiş öncesi işsiz olanların oranı ise yalnızca % 2 düzeyinde bulunmaktadır. Çalışanların % 23'ü yurtdışına gitmeden önce 6-12 yıl, % 40'ı ise 12 yıldan fazla bir süredir çalışmakta olduğunu belirtmiştir. Bu durum, işçilerin büyük bir bölümünün yerleşik bir iş düzeni olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Görüşülen işçilerin % 56'sı ilkökul, % 19'u ortaokul, % 8'i lise, % 6'sı meslek okulu, % 2'si yüksek okul düzeyinde eğitim görmüştür. Okuryazarların oranı % 3, okuryazar olmayanların oranı, tamamı birinci kuşak işçilerden olmak üzere % 6'dır. Okuryazar olmayanların oranı Abadan, Tuna ve Aker araştırmalarında sırasıyla % 2,8, % 1,4 ve % 9,3 olarak bulunmuştur (Abadan, 1964: 61; Tuna, 1967: 11; Aker, 1972: 35). Görüşülen işçilerin % 62'si evli, % 38'i bekarıdır. Örnekleminizde yer alan işçilerin ¼'ünü ikinci kuşak olarak yurtdışına gidenlerin meydana getirmesi, bekarların oranının nispeten yüksek çıkmasına neden olmuştur. Görüşülen işçilerin yaklaşık 2/3'ü kentsel, 1/3'ü kırsal yerleşim yerlerinden ve % 75'i (% 56'sı Ankara'dan olmak üzere) İç Anadolu bölgesinden yurtdışına gitmiştir. Örnekleminimize ilişkin bulgular, görüşülen işçilerin geride bıraktıkları grupların seçkin üyeleri olduklarını ve yerleşik ev ve iş düzenlerini terk edip yurtdışına gittiklerini göstermektedir. Bunun başlıca nedeni, yurtdışına gidişlerindeki ana amacın gelir düzeylerini yükseltmek olmasıdır.

2.2. Yurtdışına Gidiş Neden ve Biçimleri

Yurtdışına gidiş neden ve biçimleri ile ilgili bulgulara göre, görüşülen işçilerin yarısından çoğu (%55), daha fazla kazanç sağlama düşüncesiyle yurtdışına gitmiştir. Buna karşılık, görüşülenlerin % 24'ünü oluşturan ikinci kuşak ile kadın işçilerin çoğunun yurtdışına gidiş nedeni aile birleşmesidir. Bu yolla gidişlerin, özellikle Almanya'nın yabancı işçi alımını durdurduğu 1973 yılından itibaren yoğunluk kazandığı görülmektedir. İşsizlik ve topraksızlık nedeniyle yurtdışına gidenlerin oranı, kırsal yerleşim yerlerinden gidenlerde kentsel yerleşim yerlerinden gidenlere oranla daha yüksektir.

Batı Avrupa ülkelerine işçi olarak gidebilmek için kullanılan başlıca kanallar; İİBK'ya başvurmak, KKK üyelerine ayrılan kontenjandan yararlanmak, ismen davet edilmek, aile birleşmesi yoluyla gitmek ya da turist (kaçak) olarak gitmek şeklinde olmuştur. En masrafsız ve garantili yol olması nedeniyle İİBK aracılığıyla yurtdışına çıkış tercih edilir bir kanal olmakla birlikte, belli bazı işlemler ve bekleme listeleri nedeniyle bu şekilde yurtdışına gitmenin uzun zaman alması, yurtdışına gidecek işçileri başka kanallar aramaya yöneltmiştir. KKK kontenjanından yurtdışına çıkışlar oldukça sınırlı düzeyde gerçekleşmiş, bu kanalla yurtdışına gidebilen işçi sayısı öngörülen kontenjanın bile altında kalmıştır (Van Renselaar ve Van Velzen, 1976: 116). İİBK listelerinde beklemeye ya da yaş, eğitim gibi belli koşulları yerine getirmeye gerek kalmaksızın yurtdışından yapılacak davetin yeterli olduğu ismen çağrılı gitmek uygulamada en çok kullanılan yollardan biri olmuştur. Ocak 1965-Ocak 1975 arasında dış ülkelere giden işçilerin % 33,8'i ismen çağrılı gitmiştir (Penninx ve Van Renselaar, 1976: 9-10). Gidiş kanalları arasında en riskli olanının turist (kaçak) olarak gitmek olduğu, bu şekilde yurtdışına gidenlerin belli bir iş garantisi olmaksızın, ağır çalışma koşullarını ve düşük ücretleri kabul ederek çalışmak zorunda kalacakları ve ekonomik krizlerden en fazla etkilenen grubu oluşturacakları açıktır. Bu nedenle yurtdışına gidiş kanalı, işçilerin yurtdışındaki yaşama ve çalışma koşullarını ve dolayısıyla dönüş sonrası konumlarını da etkileyen önemli bir faktör durumundadır.

Örnekleminizde yer alan işçilerin % 47'si yurtdışına İİBK kanalıyla, % 34'ü aile birleşmesi yoluyla gitmiştir. Yurtdışında nispeten daha istikrarlı bir statüye işaret eden İİBK kanalıyla gidişlerin yanı sıra, özellikle kırsal kökenli erkek işçilerin azımsanamayacak bir bölümü (% 21) yurtdışına turist (kaçak) olarak gitmiştir. Bu işçilerin İİBK tarafından aranan belli özellikleri taşımadıkları için yasal olmayan yolları denedikleri, ileri yaşlarda yurtdışına gidenlerin kırsal kökenli işçiler arasında yoğunlaşmasından da anlaşılmaktadır. Buna karşılık, kentsel yerleşim yerlerinden giden birinci kuşak işçilerin çoğunluğu 19-30 yaş grubunda toplanmıştır. Görüşülen birinci kuşak işçilerin yarısından çoğunun bu yaş grubunda bulunması, işçi göçünün seçici özelliğini bir kez daha göstermektedir. Abadan araştırmasında yurtdışına giden işçilerin yaş ortalaması 28 (1964: 27), Aker araştırmasında ise 29,5'tur (1972: 32). Yurtdışına gidiş kanallarının, işçi göçünün belli aşamaları ile yakından bağlantılı olduğu, yurtdışına gidiş yılları ile birlikte incelendiğinde net bir biçimde görülmekte, İİBK kanalıyla gidişler 1973 yılından önce ağırlık taşıırken, Almanya'nın yabancı işçi alımını durdurduğu 1973'ten sonra aile birleşmesi yoluyla ve turist (kaçak) olarak gidişler yoğunluk kazanmaktadır. Aynı şekilde, yurtdışına gidenlerin sayısında da 1972-1973 yıllarından itibaren azalma başlamaktadır. Görüşülen işçilerin % 62'si 1970-1971 ve öncesinde, % 38'i ise 1972-1973 ve sonrasında yurtdışına gitmiştir. İşçilerin çoğu yurtdışına yalnız gitmiştir ve bu oran özellikle evli erkeklerde yüksektir. Örnekleminizdeki ikinci kuşak erkeklerin çalışma yaşına yakın çağlarda yurtdışına götürüldükleri ve gerekli formaliteleri tamamladıktan sonra bir iş bularak ailelerinin gelire katkıda bulunmalarının amaçlandığı, daha küçük yaşlarda yurtdışına götürülen ikinci kuşak kadınların ise ya eğitim ya da kardeşlerine bakmaları için ailelerinin yanına getirildikleri anlaşılmaktadır. İkinci kuşak üyelerinin % 27'si yurtdışında öğrenimine devam etmiştir.

2.3. Yurtdışındaki Sosyo-Ekonomik Durum

Yurtdışındaki çalışma yaşamına ilişkin bulgular, yurtdışına gidişle birlikte işçilerin gidiş öncesi yaptıkları işler ile yurtdışındaki işleri arasında önemli farklılıkların ortaya çıktığını ve büyük ölçüde sanayi işçiliğine kayma olduğunu göstermektedir. Gidiş öncesi sanayi sektöründe çalışan işçilerin oranı % 23 iken yurtdışında bu oran % 66'ya yükselmiştir. Gidiş öncesi hizmet sektöründe çalışanların oranı % 44, yurtdışında aynı sektörde çalışanların oranı ise % 16'dır. Yurtdışına gitmeden önce tarım ve ticaret sektörlerinde çalışanların oranı da büyük ölçüde düşmüştür. Sanayi işçiliğine geçiş, bu işçilere yeni bir statü kazandırmamakta, zira çoğu yurda döndüğünde sanayi işçiliğini sürdürmeyi değil, bağımsız bir işyeri açarak hizmet sektörüne yönelmeyi düşünmektedir. İşçilerin bu ana gayesi, mesleki eğitim imkanlarına da fazla ilgi duymamalarına yol açmaktadır. Nitekim, görüşülen işçilerin % 75'i yurtdışında mesleki ya da hizmet içi eğitim görmemiştir. İşçilerin % 56'sı yurtdışında bir ya da birden fazla sayıda iş değiştirdiğini belirtmiştir. Başlıca iş değiştirme nedeni daha fazla kazanç sağlamaktır. İşçilerin yaptıkları işler, işteki statüleri ve bunda meydana gelen değişiklikler incelendiğinde, çoğunun özel bir beceri veya uzmanlaşma gerektirmeyen işlerde çalıştığı ve yukarı doğru hareketliliğin hemen hemen hiç söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır. % 56'sı niteliksiz işçi olarak çalışan işçilerin yalnızca % 3'ü ilk işinde usta yardımcısı, usta veya ustabaşı konumunda olduğunu belirtmiştir. Son işte bu oran ancak % 5'e yükselmektedir. Yurtdışındaki kazanç düzeyi işçilerin nitelik durumlarının yanı sıra cinsiyetlerine göre de önemli farklılıklar göstermektedir. Daha eğitilmiş olan nitelikli işçilerin kazanç düzeyleri de daha yüksektir.

Almanya'daki Türk işçileri arasında sendikalaşma oranları ile ilgili verilere göre 1964'de sendika üyesi olan Türk işçilerinin oranı % 14,6 (Abadan, 1964: 159) iken 1971'de Batı Berlin'deki Türk işçileri arasında yapılan çalışmada bu oran % 41,9 olarak bulunmuştur (Kudat, 1979: 102) Almanya'daki tüm Türk işçileri içinde sendika üyesi olanların oranı ise % 27 olarak tahmin edilmiştir (Kudat ve Özkan, 1976: 65). Örnekleminizde yer alan işçilerin de % 49'u bir Alman sendikasına üye olduğunu belirtmiştir. İşçiler, yabancı dil bilgilerinin

yetersizliği ve bilgi eksikliği gibi nedenlerle çalışma yaşamlarında tek başlarına çözemedikleri sorunların sendika aracılığıyla çözüme kavuştuğunu ve sendika üyeliğinin somut yararlarını gördükleri için sendika üyeliği konusunda olumlu tutuma sahiptirler. Eğitimsiz işçiler arasında sendika üyesi olanların yüksek oranda bulunması, bu görüşü güçlendirmektedir. Sendikaya yüksek üyelik oranı, sendikanın işçilerce toplumdaki güvensiz durumlarına karşı bir savunma aracı olarak görüldüğünü (Rist, 1978: 131) ve çoğu için sendikanın yabancı toplumla iletişimde başlıca kanal olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, Alman sendikalarının yabancı işçilerin işgücüne entegre olması için diğer ülke sendikalarından daha çok çaba göstermesi ve normal sendika görevlerinin ötesinde refah sağlama işlevi üstlenmelerinin de (Castels ve Kosack, 1973: 130) bunda rolü olsa gerektir.

Göçün ilk yıllarında yurtdışına yalnız gidenlerin oranı yüksek iken yabancı işçilere yönelik politikalara bağlı olarak ailelerin getirilmesi ve yurtdışında medeni durumda meydana gelen değişiklikler nedeniyle zamanla aile bileşimi değişmiş ve yalnız olanların oranı düşerken aileleriyle birlikte olanların oranı yükselmiştir. Yurtdışına gidiş öncesi % 62 olan evli işçi oranı yurtdışında % 78'e çıkmış, bekarların oranı ise % 38'den % 21'e inmiştir. Yurtdışında yalnız olanların oranı başlangıçta % 57 iken % 23'e düşmüş, aileleriyle olanların oranı da % 43'ten % 77'ye çıkmıştır. Çekirdek aile egemen aile biçimi haline gelmiştir. Yurtdışında en yüksek oranda yalnız yaşayanlar gidiş öncesi kırsal yerleşim yerlerinde oturan evli erkeklerdir.

Görüşülen işçilerin içinde buldukları toplumla ilişkilerini değerlendirebilmek amacıyla yabancı dil bilgileri, Almanlarla görüşme dereceleri, arkadaş grupları, yabancı kitle iletişim araçlarını (KİA) izleme ve yabancı KİA'ya açıklık durumları ile yabancı topluma uyum sorunları incelenmiştir. Ancak her şeyden önce işçilerin yurtdışında kalış sürelerine bakmak gerekmektedir. Örneğimizdeki işçilerin % 14'ü yurtdışında 5 yıldan az, % 24'ü 6-10 yıl arasında, % 42'si 11-15 yıl arasında, % 20'si ise 15 yıldan fazla kalmıştır. İşçilerin uzun sayılabilecek bu kalış süreleri zarfındaki yabancı dil bilgilerine bakıldığında; bilmeyenlerin oranı % 1, az-çok bilenlerin oranı % 51, orta derecede bilenlerin oranı % 17, iyi derecede bilenlerin oranı ise % 31'dir. İkinci kuşak işçilerin % 54'ü Almancayı iyi derecede bilmekte iken birinci kuşak işçilerin çoğu, sadece günlük gereksinimlerini karşılayacak düzeyde Almanca öğrenmiştir. Kentsel yerleşim yerlerinden gidenler ile eğitim düzeyi yüksek olanların yabancı dil bilgileri daha fazladır. Yabancı dil bilgisinin yetersizliği, Alman toplumuyla sınırlı iletişime yol açan nedenlerden biri olmakla birlikte, yabancı işçilere karşı uygulanan politikalar ve Alman toplumunun yabancı işçilere yönelik dışlayıcı tutumu da iletişim kopukluğunda önemli rol oynamıştır.

Almanlarla görüşme dereceleri sorulduğunda işçilerin % 47'si oldukça sık görüştüğünü, % 43'ü sadece işyerinde görüştüğünü, % 8'i oldukça az görüştüğünü, % 2'si hiç görüşmediğini belirtmiştir. Almanlarla görüşme sıklığı, kentsel yerleşim yerlerinden gidenlerde, eğitim ve yabancı dil bilgisi yüksek olanlarda ve ikinci kuşak işçilerde daha fazladır. Yurtdışındaki arkadaş grupları sorulduğunda da "hepsi Türk" diyenlerin oranı birinci kuşak işçilerde % 36, ikinci kuşak işçilerde % 25, "hepsi Alman" diyenlerin oranı birinci kuşak işçilerde % 4, ikinci kuşak işçilerde % 17, "çoğu Alman, diğerleri Türk" diyenlerin oranı birinci kuşak işçilerde % 11, ikinci kuşak işçilerde ise % 25 olmuştur.

İşçilerin Alman toplumu ile iletişimlerinde önemli bir diğer husus, yurtdışında KİA izleme alışkanlıkları ve yabancı KİA'ya açıklıklarıdır. Bu amaçla, işçilerin yurtdışında gazete okuma ve radyo ve televizyon izleme alışkanlıkları ile izledikleri yayınların hangi dilde olduğu araştırılmıştır. (Genel eğilim aynı yönde olduğundan burada yalnızca gazete izleme alışkanlıklarına ilişkin bulgular sunulmuştur). İşçilerin % 85'i yurtdışında gazete okuduğunu, % 15'i ise okumadığını belirtmiştir. Gazete okumayanların çoğunluğunu kadınlar, eğitim düzeyi düşük olanlar ve kırsal yerleşim yerlerinden gelenler oluşturmaktadır. Gazete okuyanların % 76'sı sadece Türk gazetelerini, % 18'si Türk ve Alman gazetelerini, % 2'si ise

yalnızca Alman gazetelerini okuduğunu belirtmiştir. Birinci kuşak ile ikinci kuşak arasındaki farklılık KİA konusunda da sürmektedir. Birinci kuşak işçilerin % 81'i yalnızca Türk gazetelerini okurken, ikinci kuşakta bu oran % 62'ye düşmekte, buna karşılık ikinci kuşak işçilerde yalnızca Alman gazetelerini okuduğunu belirtenlerin oranı % 10 iken birinci kuşak işçiler arasında sadece Alman gazetesi okuyan bulunmamaktadır. Her iki dildeki gazeteleri de okuduğunu belirtenlerin oranı ise birinci kuşakta % 19, ikinci kuşakta da % 29'dur. Kadınlar Almanca ve her iki dildeki gazeteleri erkeklerden daha yüksek oranda okumaktadırlar. Bu durum, büyük ölçüde yabancı dil bilgileri diğer gruplardan fazla olan ikinci kuşak kadınlardan kaynaklanmaktadır. Kentsel yerleşim yerlerinden gidenler ve eğitim düzeyi yüksek olanların da yabancı gazeteleri okuma oranı daha yüksektir. Yurtdışında en çok okunan Türk gazeteleri, işçilerin belli bir siyasal partiyi ya da görüşü temsil eden gazetelerden çok, yüksek tirajlı ve tarafsız gazeteleri tercih ettiklerini ortaya koymaktadır (Abadan, 1964: 189). Görüşülen işçilerin yurtdışında en fazla okudukları gazete Hürriyet'tir (%72), onu Tercüman (% 18), Günaydın (% 4) ve Milliyet (% 2) izlemektedir. Hürriyet'in o dönemde yurtdışında en yaygın dağıtım ağına sahip gazete olduğu da dikkate alınmalıdır. Gazetelerin en çok okunan sayfaları % 38 ile yurt haberleridir, işçilerin % 32'si gazetelerin tüm sayfalarını okuduğunu, % 16'sı ise en çok dünya haberlerini okuduğunu belirtmiştir. Birinci kuşak işçiler yurt haberlerini ikinci kuşaktan daha yüksek oranda okumaktadır. Eğitim düzeyi yükseldikçe dünya haberlerini okuyanların oranı yükselmektedir.

Görüşülen işçilerin % 25'i Alman toplumuna uyum sağladığını, % 75 gibi büyük bir bölümü ise sağlayamadığını belirtmiştir. Uyum sorununa etki eden faktörler arasında cinsiyet, eğitim, yerleşim alanı ve yurtdışında kalış süresi öne çıkmaktadır. Kadınların, eğitim düzeyi yüksek olanların, getto dışında oturanların (işçilerin % 82'si Türklerin yoğun olduğu yerleşim alanlarında yaşamıştır) ve yurtdışında uzun süre kalanların Alman toplumuna daha fazla uyum sağladığı görülmüştür. Yabancı toplumla iletişime daha açık oldukları halde ikinci kuşak işçilerin birinci kuşak işçilerden daha az uyum sağladıkları dikkat çekmiştir. İkinci kuşağın iki farklı toplumun/kültürün çoğu kez birbiriyle ters düşen etkilerine aynı anda maruz kaldığı göz önüne alındığında, bu çapraz baskıların ikinci kuşak üyelerinin –özellikle örneklemedeki ikinci kuşak kadınların- Alman toplumuna uyum güçlüğünde önemli bir etken olduğu anlaşılmaktadır. Uyum sağlayamama nedenlerine bakıldığında, ikinci kuşağın, birinci kuşağın tersine yabancı kültüre fazla direniş göstermediği, ancak yabancı toplumun kurallarını da benimseyemediği ve yabancı düşmanlığından daha çok etkilendiği görülmektedir. İkinci kuşağın Alman toplumuyla iletişime daha açık olmasının uyum açısından tek başına fazla anlam taşımadığı, bu iletişimin içeriğinin de çok önemli olduğu böylece ortaya çıkmaktadır. Genel olarak uyum sağlayamama nedenleri incelendiğinde, işçilerin % 43'ünün “alışkanlıklarını değiştirmek istememe”, % 41'inin “yabancı toplumun kurallarını, alışkanlıklarını benimseyememe”, % 8'inin “yabancı düşmanlığı”, % 8'inin de diğer nedenlerle uyum sağlayamadıklarını belirttikleri görülmüştür.

Bu bulgular çerçevesinde, görüşülen işçilerin yurtdışında içe kapalı bir grup oluşturdukları, çoğunlukla gettolarda yaşadıkları, yabancı toplumun üyeleriyle sınırlı ilişkiler kurdukları, genellikle de uyum güçlüğü çektikleri belirtilebilecektir.

2.4. Dönüş Sonrası Sosyo-Ekonomik Durum

Yurtdışından geri dönen işçilerle ilgili olarak yapılan ilk çalışmalar, geri dönüş nedenleri arasında ailevi etkenlerin başta geldiğini göstermiştir. Bu durum, özellikle kırsal kesimden yurtdışına giden erkek işçiler bakımından geçerlidir. 1960'lı yıllarda ya da 1970'li yılların ilk yarısında yurtdışına giden ve evli olmasına karşın yurtdışında yalnız yaşayan bu ilk grup işçiler, yurtdışında endüstriyel yaşama uyum güçlüklüğü ile karşılaşmışlar, dönüşlerinde genellikle çıktıkları kırsal yerleşim yerlerine yerleşmişler ve dönüş nedeni olarak çoğunlukla ailevi nedenleri göstermişlerdir (Abadan-Unat, 1988: 11). Ayrıca, niteliksiz, ağır işlerde ve ekonomik krizlerden en çok etkilenen ikincil işgücü kesiminde çalışmaları kaçınılmaz olan

kırsal kökenli işçilerin işsizlik sorunuyla karşılaşmaları da önemli bir dönüş nedenidir (Gitmez, 1983: 133). Ankara köylerinde gerçekleştirilen bir araştırmanın sonuçlarına göre, dönen erkek işçiler için en önemli dönüş nedeni işsizliktir (Yasa, 1979: 133). Ayrıca sağlık sorunları da önemli bir dönüş nedeni olmaktadır. Boğazlıyan araştırmasında bu nedenle dönüş yaptığını belirten işçiler % 27,6 gibi yüksek bir orana ulaşmıştır (Penninx ve Van Velzen, 1976: 204).

1970’li yılların ikinci yarısından itibaren, özellikle aile birleşmesi yoluyla gidişlerin artması nedeniyle ikinci kuşak üyelerinin büyük sayıya ulaşması ve bu kuşağın artan eğitim ve uyum sorunları, işçiler için giderek daha çok önem kazanan bir dönüş nedeni olmaya başlamıştır. Geç yaşlarda gittiği için eğitim sistemine giremeyen, girse de başarılı olamayan veya yurtdışında doğup büyüdüğü için “Almanlaşacağından” korkulan ikinci kuşak üyelerini koruma endişesi, aileler için başlıca dönüş nedenlerinden biri durumuna gelmiştir (Abadan-Unat, 1988: 14)

Bunun yanı sıra, 1980’li yıllarda yabancı işçilerin geriye dönüşünü özendirmeye yönelik sistemli çabaların ve büyüyen yabancı düşmanlığının, daha geniş çaplı bir dönüş hareketine yol açtığı ve bu yıllarda dönen işçilerin, alıcı ülkelerle ilgili yapısal faktörlerden daha fazla etkilendikleri görülmektedir (Abadan-Unat, 1988: 13). Bursa Uludağ Üniversitesi tarafından gerçekleştirilen araştırmanın (Akçaylı ve diğ., 1987: 75) sonuçlarına göre, dönüş nedenlerinin % 37’si alıcı ülkelerin yabancı işçileri etkileyen politikaları ve tutumları ile ilgilidir. Bunlar; yaşanan ülkedeki işsizlik, yabancı düşmanlığı, geri dönüş primi ve beklemeksizin emeklilik hakkından faydalanma, oturma ve çalışma izninin uzatılmaması şeklinde belirtilmektedir. Birinci sırada ise çocukların okul ve yetişme sorunları gelmektedir.

Örneğimizde yer alan işçiler için de çocukların bakım ve eğitim sorunları ile alıcı ülkelerle ilgili yapısal faktörlerin önemli dönüş nedenlerini oluşturduğu, bununla birlikte, ailevi nedenlerin ve sağlık sorunlarının da önemlerini korudukları görülmektedir. Dönüş nedenlerine yurtdışına gidiş yaşına göre bakıldığında, ikinci kuşak için ailevi nedenler, yani ailelerinin kararına uyarak yurda dönme, birinci kuşak için ise çocukların bakım ve eğitim sorunları en önemli dönüş nedenini oluşturmaktadır. Birinci kuşak işçilerin, çocuklarının kendi kültürlerinden kopmasını önleme düşüncesinin Türkiye’ye dönüşlerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, çocukların Almanya’da önemli eğitim sorunlarıyla karşılaşması ve çoğunun başarı sağlayamaması, çocuklarının geleceğine ilişkin beklenti düzeyleri diğer yabancı işçi ailelerinden çok daha yüksek olan Türk ailelerde (Vassaf, 1983: 41) çocuklarının Türkiye’de daha başarılı olacağı inancına yol açtığını ileri sürmek mümkündür. Esas itibarıyla son derece seçici olan Alman okul sistemi, yabancı ve Türk işçi çocuklarına karşı daha da eleyici işlev görmekte, çocuklar henüz eğitimlerinin ilk yıllarında sistemin dışına itilmektedir. 1970’li yılların sonunda Almanya’da öğrenim çağındaki Türk çocuklarının yalnız % 3,9’u Mesleki Eğitim Okulu’na (Realschule), % 6,9’u yüksek öğrenime hazırlayan liseye (Gymnasium) ve ancak % 1,5’i yüksek öğrenim kurumlarına girebilmekteydi. (Adem, 1979: 75) Birinci kuşak işçiler için sağlık sorunları, en önemli ikinci dönüş nedenidir. Alıcı ülkelerle ilgili yapısal faktörlerin etkisiyle yurda dönen birinci kuşak işçilerin oranı da % 21’dir.

Görüşülen işçilerin geri dönüş yıllarına bakıldığında, % 55’inin 1983-84 yıllarında, yani Almanya tarafından kabul edilen Geriye Dönüşü Özendirme Yasası’nın yürürlükte kaldığı dönemde, % 22’sinin 1981-82 yıllarında, % 15’inin 1981 öncesinde, % 8’inin ise 1984 sonrasında döndüğü görülmektedir. Yurda dönüş nedeni olarak işçilerin yalnızca % 3’ünün kesin dönüşü teşvik önlemlerinden yararlanma amacını göstermesine karşın, dönüşlerin 1983-84 yıllarında yoğunlaşması, bu önlemlerin zaten yurda dönmeyi düşünen işçiler üzerinde etkili olduğunu düşündürmektedir. 1982-84 arasında Almanya’dan 315 bin civarında Türk işçisi geri dönüş yapmıştır (Şen, 1986: 77). Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı’nın 1987’deki verilerine göre 1982’den sonra Almanya’dan ayrılan Türk vatandaşlarının sayısı 438.009’dur (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 1988: 6). Geri dönüşler sonraki yıllarda giderek

azalmıştır. Türkiye, esas itibarıyla geri dönüşleri teşvik etmemiş, ancak kendi arzusuyla dönen işçi ve ailelerinin topluma uyumlarını sağlamak amacıyla eğitim, istihdam, konut ve sosyal güvenlikle ilgili konularda işçilere yardımcı olmayı amaçlamıştır (Barışık ve Dündar, 1988: 6).

Diğer yandan, yurtdışına gidiş öncesi oturulan yerleşim yerine göre dönüş yılı incelendiğinde, kentsel yerleşim yerlerinden gidenlerin % 50'sinin, kırsal yörelerden gidenlerin ise % 64'ünün 1983-84 yıllarında dönüş yaptığı görülmektedir. Kırsal yörelerden giden işçilerin yüksek oranı, yurtdışında kendilerini daha istikrarsız durumda gören işçilerin söz konusu önlemlerden daha fazla yararlandıklarını göstermektedir.

Yurda dönen işçilerin yeniden uyumlarını belirleyen ana etken ekonomik uyumdur. İşçinin yurtdışına gitmesine yol açan temel faktörler ekonomik olduğundan, yurda döndüğünde yeniden uyumunu sağlayacak etmenler de birinci derecede ekonomik olmaktadır. İşsizliğin yaygın ve işsizliği azaltmaya yönelik önlemlerin yetersiz kaldığı bir sosyo-ekonomik yapıya dönen işçi, kendisini dış göçe zorlayan olumsuz ekonomik koşulları bertaraf etmeye ya da aşmaya yardımcı olacak bireysel ve maddi olanakları ölçüsünde yeniden uyum sağlayabilmektedir (Güven, 1986: 82). Şüphesiz ki, salt bireysel ve maddi olanaklar değil, aynı zamanda işçilerin ekonomik kararlarını gerçekleştirmeye elverişli bir ortamın varlığı da yeniden uyum sürecinde etkili olmaktadır. Dolayısıyla ülkedeki ekonomik koşullar, dönüş yapılan bölgelerin ekonomik özellikleri ve işçilerin beklentileri ile olanakları, bir bütün halinde ekonomik uyumun gerekli öğelerini meydana getirmektedir.

Döner işçilerin ekonomik seçimleri ile ilgili araştırmalar, işçilerin büyük çoğunluğu için amaçlananın, sosyal statülerini değiştirecek, bağımsız, küçük işyeri sahipliği olduğunu ortaya koymuştur (Gitmez, 1983: 190; DPT, 1974: 28; Tuna, 1967: 34; T.C. Merkez Bankası, 1986: 571). İşçiler yurtdışında uzun yıllar katlandıkları ağır çalışma ve yaşama koşullarından sonra başkasına bağımlı bir statüde işçi olarak çalışmayı istememekte, elde ettikleri kazanımlarla toplumsal kökenlerini aşmayı, hiyerarşik konumlarını yükseltmeyi amaçlamaktadırlar. Böylece döner işçiler, küçük burjuva değerlerini benimsemeye yatkın bir ara tabaka oluşturmakta ve kendilerini daha çok esnaf, bağımsız küçük üretici ve ticaret kesimiyle özdeşleştirmektedirler (Güven, 1986: 91). Diğer yandan, yakın çevrelerinin bu işçilerden beklediği de, başarılarını simgeleyen bağımsız işyerleri açmalarıdır. Bunu gerçekleştiremeyen işçiler başarısız görülmekte, toplumsal saygınlıklarını kaybetmektedirler (Gitmez, 1983: 240). Bağımsız işyeri, döner işçi için toplumsal hiyerarşide yükselme, itibar kazanma ve bu yolla kendini kanıtlama anlamına gelmektedir.

Döner işçilerin kişisel çözümlerden başka seçeneklerinin olup olmadığı da yanıtlanması gereken önemli bir sorudur. Başlıca amaçları, kendileri ve çocukları için gelir ve istihdam sağlayacak bir iş kurmak olan işçilerin, bu amaçlarını gerçekleştirebilmelerine yardımcı olacak politikaların geliştirilmemiş olması, kendi girişimleriyle başlattıkları işçi şirketleri hareketinin yönlendirilemeyerek büyük ölçüde başarısızlığa uğraması, KKK'nın daha başlangıçta bu amaca hizmet edemeyeceğinin anlaşılması, işçilerin söz konusu girişimlere güvenlerinin kalmamasına yol açmış, tasarruflarının devlet öncülüğü ve garantisinde değerlendirilememesi, işçileri kamusal politika ve önlemlere karşı ilgisiz bırakmıştır.

Döner işçilerin ücretli işçi olarak çalışma eğilimlerini zayıflatan diğer etkenler arasında; emeklilik, sağlık durumu ve yaş durumunun elverişsizliği de belirtilmelidir. İşçi olarak çalışmak isteyenler ise vasıf koşullarındaki uyumsuzluk, Türkiye'deki yüksek işsizlik, çalışma şartlarının ağırlığı, ücret düşüklüğü, istihdam güvenliğinin olmaması ve iş kazaları ile meslek hastalıklarını önleyici tedbirlerin yetersizliği gibi faktörler nedeniyle iş piyasası dışında kalmaktadırlar (Akçaylı ve diğ., 1987: 86). Bununla birlikte, Uludağ Üniversitesi tarafından yapılan araştırmada, yurda döndükten sonra işçi olarak çalıştığını belirtenlerin % 44,3 gibi yüksek bir orana ulaşması dikkati çekmektedir. Bunun başlıca nedenlerinin yurtdışında yeterli

tasarrufun yapılamamış olması, döndükten sonra bağımsız iş kurma deneyiminin başarısızlığa uğraması ve çalışma zorunluluğu gibi, esas olarak işçinin yurtdışı ve dönüş sonrası deneyiminin başarısızlığını yansıtan hususlar olduğu görülmektedir (Akçaylı ve diğ., 1987: 92). Yani ücretli işçiliğe yönelme, işçilerin yurtdışında kazandıkları bilgi ve birikimi değerlendirme arzularından değil, koşulların zorlamasından kaynaklanmaktadır.

Birinci kuşak için istenmeyen ücretli işçilik, genellikle ikinci kuşak için de istenmemekte, çocuklarını toplumsal-ekonomik katmanlaşma düzeninin daha yüksek basamaklarında görmeyi arzulayan “Alamancı ailenin” beklentileri, ikinci kuşağın iş-güç seçim, karar ve davranışlarına yansımaktadır (Güven, 1986: 100). İkinci kuşak, meslek seçiminde önemli ölçüde ailenin tercih ve kararlarına bağımlı olmakta ve genellikle aileye ait küçük işyerlerinde çalışmaktadır.

Dönen işçilerin yatırım yaptıkları alanların ve yöneldikleri sektörlerin Türkiye'nin öncelikleriyle ne ölçüde uygun olduğu konusuna gelince, işçilerin işyeri tercihlerinin zaten büyük doyumluk halinde bulunan hizmet sektörüne yöneldiği, birikimlerin üretken olmayan ve daha çok da ticaret-hizmet gibi sağlıklı gelişme gösteren alanlara harcanarak ülkenin kalkınma öncelikleriyle uyumlanmayan bir süreç izlediği, ayrıca enflasyonist etki yaratan konut, arsa gibi gayrimenkul alımlarına yatırıldığı, çeşitli araştırma bulgularıyla ortaya konmuştur.

Örneklemimizde yer alan işçilerin dönüş sonrası çalışma yaşamlarına ilişkin en önemli bulgulardan biri, kadınların çalışma yaşamına katılımları ile ilgilidir. Kadın işçilerin neredeyse tamamı dönüş sonrası çalışma yaşamının dışında kalmıştır. Kadın işçilerin % 96'sı dönüş sonrası çalışmadığını belirtirken erkeklerde bu oran % 32'dir. Kadınların yarısı çalışmaya ihtiyacı olmadığını ya da çalışmak istemediğini bildirirken, erkeklerde aynı nedenle çalışmayanların oranı yalnızca % 6'dır. Bu durum, kadınlar için yurtdışındaki çalışma yaşamının yalnızca belirli bir süre ve belirli amaçlar gerçekleştirilene kadar katlanılması gereken geçici bir olgu olarak görüldüğünü, bu amaçlar gerçekleştirildikten sonra ise çalışmanın istenmeyen, itibar kaybettirici bir durum olduğunu göstermektedir. Çalışmama nedenleri arasında % 39'la ilk sırayı alan çalışmaya ihtiyaç duymama/istememe şikkını, % 22 ile sağlık durumunun elverişsizliği izlemekte, kadınların oranının nispeten düşük olmasına karşılık, erkeklerin % 31'i bu nedenle çalışmadığını belirtmektedir. Sağlık sorunlarının önemli bir dönüş nedeni olduğu hatırlandığında yurtdışında uzun ve yorucu bir çalışma dönemi geçirildiği anlaşılmaktadır. Üçüncü sıradaki çalışmama nedeni, kadınlarda % 15, erkeklerde de % 13 oranıyla yurda döndükten sonra iş bulamama olarak belirtilmiştir. Bu durum, yurtdışından nitelik kazanmadan ve nispeten ileri yaşlarda yurda dönen işçilerin iş bulmakta güçlüklerle karşılaştığını ortaya koymaktadır. Emekli olduğu ya da yaşı uygun olmadığı için çalışmadığını belirtenlerin oranı % 11 iken, çocukların bakım-egitim sorumluluğu (% 6), henüz iş kuramama (% 3), eşin onaylamaması (% 3), çevrenin hoş karşılamaması (% 2), diğer çalışmama nedenlerini oluşturmaktadır. Gidiş öncesi işçilerin % 52'si çalışmaz iken dönüş sonrasında bu oran yukarıda belirtilen nedenlerle % 64'e çıkmıştır.

Dönüş sonrası yapılan işlere bakıldığında ise görüşülen işçilerin büyük bir bölümünün genel eğilime uygun olarak bağımsız işlere yöneldikleri görülmektedir. İşçilerin % 67'si esnaf, % 11'i zanaatkar, % 8'i serbest (pazarlamacı, muhasebeci vb.), % 8'i işçi, % 3'ü memur, % 3'ü de tüccar olarak çalıştığını belirtmiştir. Yurtdışına gitmeden önce işçi, zanaatkar ve memur olarak çalışanların oranında dönüş sonrasında önemli bir düşüş meydana gelmiş, buna karşılık esnaf, tüccar ve serbest meslek sahibi olanların oranında büyük bir yükselme olmuştur. Yapılan işler bakımından yurtdışına gidiş öncesi oturulan yerleşim yerine göre fazla bir farklılık bulunmamaktadır. Dönüş sonrasında kente yerleşme nedeniyle çiftçilik tamamen ortadan kalkmıştır. İşçilerin bağımsız ticari faaliyetlere kaydığını gösteren bu bulgular, dönen işçilerin ülke sanayisinde oynamaları öngörülen rollere ilişkin beklentilerin gerçekleşmediğini ve

işçilerin kendilerine uygun görülen rolleri değil, kendilerinin uygun gördüğü “patron-işçi” rolünü benimsediklerini ortaya koymaktadır.

Örneklemin küçüklüğü, ikinci kuşağın mesleki yönelimlerini sağlıklı bir şekilde değerlendirmeyi engellemektedir. Ancak eldeki verilere dayanarak söylenebilecek şey, aile koşulları elverişli olan işçilerin babaları gibi bağımsız ticari faaliyetlere yöneldikleri, elverişli olmayanların ise bağımlı statüde çalışmak durumunda kaldıklarıdır. Öte yandan, ikinci kuşak olarak yurtdışına giden erkeklerin % 89’u yurda döndükten sonra çalıştığı halde, ikinci kuşak kadınlar arasında hiç çalışan olmaması, bu kadınların da anneleri gibi davrandığını göstermektedir.

İşçilerin yurtdışındaki tasarruflarıyla yatırım yapıp yapmadıkları ve yatırım yapmayı tercih ettikleri alanlar, ekonomik durumlarında gidiş öncesine göre meydana gelen değişiklikleri açık bir biçimde yansıtmaktadır. İşçilerin % 64’ü yurtdışındaki tasarruflarıyla bir ya da birden fazla yatırım yaptığını belirtmiştir. Kentsel yerleşim yerlerinden gidenlerin % 31’i yatırım yapmadığını belirtirken, kırsal yerleşim yerlerinden gidenlerde bu oran % 44’e çıkmaktadır. Erkek işçilerin % 24’ü, kadın işçilerin ise % 48’i yatırım yapamamıştır. Bu bulgulardan, yurtdışındaki çalışma ve ücret koşulları görece daha iyi olan erkek ve kentsel kesim çıkışlı işçilerin daha fazla tasarruf imkanına sahip oldukları ve daha fazla yatırım yaptıkları sonucu çıkmaktadır. Ancak, kadınların yatırım yapma oranlarındaki düşüklüğün, yatırımların aile adına yapılmasından kaynaklanabileceği göz önüne alınmalıdır. İşçilerin % 96’sı bir ya da daha fazla yatırımla birlikte konuta yatırım yapmıştır. Onu bir ya da daha fazla yatırımla birlikte işyeri izlemekte (%32), arazi ise en düşük oranda yatırım yapılan alanı oluşturmaktadır (% 26). Kırsal yerleşim yerlerinden giden işçilerin araziye yatırım yapma oranı daha yüksektir.

İşçilerin gelir düzeyleri incelendiğinde % 35’i alt-orta veya alt gelir grubunda, % 39’u ise üst-orta ya da orta gelir grubunda yer almakta, % 19’luk bir kesim ise ortalamasının oldukça üstünde gelir elde etmektedir. İşçilerin % 33’ünün birikmiş parası olduğu, % 64’ünün konut, işyeri veya arazi biçiminde bir yatırımı bulunduğu, yine % 64’ünün çalışmadığı ve çalışanların seçtikleri iş türleri dikkate alındığında, genel bir değerlendirmeye, görüşülen işçilerin büyük bölümünün dış göçe katılmakla ekonomik açıdan amaçladıklarını gerçekleştirdikleri söylenebilir. İşçilerin % 89’unun Almanya’ya gittiğine memnun olduğunu belirtmesi de, bu görüşü güçlendirmektedir.

İşçilerin yurda dönüşlerinde yapacakları işlerin ve yatırım alanlarının saptanmasında ve yeniden uyumlarında, yerleşim yerlerinin seçimi önemli bir faktör durumundadır. Örnekleminimize giren işçilerin % 56’sının yurtdışına gitmeden önce Ankara’da oturduğu dikkate alındığında, % 44’ünün gidiş öncesi Ankara dışında oturmakta iken dönüş sonrasında bu kente yerleştiği anlaşılmaktadır. Ankara’ya yerleşmede başta gelen nedenler, iş olanakları (% 36) ve çocukların eğitimi (% 27) ile akraba/tanıdıkların Ankara’da olmasıdır (% 15). Ankara’ya yerleşme nedenleri yurtdışına gidiş öncesi oturulan yerleşim yerine göre incelendiğinde, kentsel yerleşim yerlerinden giden işçilerin iş olanaklarını, kırsal yerleşim yerlerinden gidenlerin ise çocukların eğitim gereklerini daha önemli buldukları görülmektedir. Kırsal kesimdeki yetersiz eğitim olanaklarının, çocuklarının iyi bir tahsil görmesini arzulayan kırsal kökenli işçileri kente yerleşmeye yönelttiği anlaşılmaktadır. Akraba/tanıdıkların Ankara’da olması nedeniyle bu kente yerleştiklerini belirten işçilerin tümünün kırsal kökenli işçiler olması, yeni bir iş kurarken yakın çevrenin rehberliğine başvurma ve yeni yerleşilen kente fazla yabancılaşarak uyum sağlama gereksinimleriyle açıklanabilir. Birinci kuşak işçiler için en önemli dönüş nedeninin çocuklarının eğitim sorunları olduğu dikkate alındığında, görüşülen işçilerin dönüş nedenleri ile yerleşim yerlerinin seçimi arasında paralellik olduğu, yerleşim yerine ilişkin planların dönüş amaçlarına uygun olarak yapıldığı dikkati çekmektedir.

İşçi göçünün aile yapısına etkileri konusunda yapılan araştırmalar, “Alamancı aile” olarak adlandırılan ve giyim-kuşam biçimi, yemek yeme ve temizlik alışkanlıkları, “Alamancı zevkine” göre ve çoğu gösterişçi tüketim eşyalarıyla döşenmiş yeni konutları, üyelerinin bireyci bir kişiliğe bürünmesi, elde edilen maddi olanaklar sonucu değişen iş alanları ve çocuklarına ilişkin yükselen beklenti düzeyleri ile yurtdışına gitmemiş ailelerden farklı özellikler gösteren bir aile türünün ortaya çıktığını (Yasa, 1979: 86-87), göç olgusunun aile bileşiminde önemli değişiklikler meydana getirdiğini, ailede karar verme ve otorite dağılımında, doğurganlık eğilimlerinde, cinsler arası ilişkilerde, aile sorumlulukları ve iş bölümünde değişikliklere yol açtığını ve kadınların bağımsız hareket edebilme durumlarını etkilediğini (Abadan-Unat, 1984: 27) ortaya koymuştur. Kadınların dış göç hareketine katılması, aile içindeki toplumsal rollerde, karar alma süreci ve aile bütçesinin denetiminde değişikliklere yol açmıştır. Özellikle yalnızca kadının veya her iki eşin birlikte çalıştığı durumlarda aile gelirinin tahsis biçimi konusunda kadınlar daha çok söz sahibi olmuştur. Ancak kadınların dış göç sonucu çalışma yaşamına girmeleri, aile içindeki statülerini yükseltmiş, aile bütçesinin yönetim ve denetiminde etkilerini arttırmış ise de geleneksel tutumlarda fazla değişikliğe yol açmamıştır. Aile içi görev dağılımı, otorite ve karar verme sürecinde genellikle radikal dönüşümler olmamakta, olsa bile bunların yurda döndükten sonra yaşama şansı pek bulunmamaktadır. Bu tür yeniliklere karşı koyan bir çevrede tek başlarına kalan kadınlar için dönüşle birlikte geriye doğru bir uyum süreci başlamaktadır. Kadınlar çevreleriyle aralarındaki sürtüşmeyi en aza indirmek için öğrendiklerinin önemli bir bölümünü unutmaya, aynı zamanda eski davranış ve alışkanlıklarını yeniden diriltmeye zorlanmaktadırlar (Kudat, 1974: 16).

Dönüş sonrası ailede otorite dağılımının incelenmesi, yukarıdaki tespitlere uygun olarak, kadınların aile bütçesinin kontrolü ve yönetimine ilişkin etkilerinin daha fazla olduğunu, önemli ailevi konularda ise erkeklerin karar verdiğini göstermektedir. Aile bütçesi ile ilgili konularda kadın ve erkeğin ortaklaşa karar verdiğini belirtenlerin oranı % 49 iken, diğer konularda ortaklaşa karar verildiğini belirtenlerin oranı % 33, sadece erkeğin karar verdiğini belirtenlerin oranı ise % 49’dur. Ailede kararların kimin tarafından alınması gerektiği sorusuna verilen yanıtlara bakıldığında kadınların % 54’ü kadın ve erkeğin aynı ölçüde karar vermesi gerektiğini belirtirken erkeklerde bu oran % 44’e inmekte, sadece erkeğin karar vermesi gerektiğini belirten kadınların oranı % 34 iken erkeklerin oranı % 48’e çıkmaktadır. Dolayısıyla kadınların aile bütçesi üzerindeki denetimleri dönüş sonrasında da devam etmekle birlikte, diğer konularda erkeğin geleneksel üstünlüğünün sürdüğü anlaşılmaktadır.

Görüşülen işçilerin gidiş öncesi ve dönüş sonrası aile biçimleri karşılaştırıldığında ilk göze çarpan nokta, çekirdek aile oranında % 61’den % 82’ye doğru bir yükseliş olmasıdır. Gidiş öncesi çekirdek ailenin nispeten düşük oranı, ailelerin iç veya dış göç nedeniyle parçalanmış olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim gidiş öncesi % 20 olan parçalanmış aile oranı, dönüş sonrasında % 5’e düşmüştür. Dönüş sonrası kentsel kesime yerleşme nedeniyle ataerkil geniş ailenin % 12’den % 1’e düşerek neredeyse tamamıyla ortadan kaybolduğu görülmektedir. Buna karşılık, geçici geniş ailelerin oranında % 5’ten % 9’a doğru bir yükselme olduğu gözlenmektedir. Geçici geniş aile üyesi işçilerin % 67’si gidiş öncesi kırsal yerleşim yerlerinde oturanlardan meydana gelmektedir. Yalnız ya da bekar olan işçilerin oranında ise gidiş öncesi ile dönüş sonrası arasında fark bulunmamaktadır.

Görüşülen işçiler için önem taşıyan toplumsal yeniden uyum koşullarının tespiti amacıyla “yaşadığınız topluma uyum sağlayabilmeniz en önemli gördüğünüz koşul hangisidir” sorusuna verilen yanıtlar, farklı uyum süreçleri ve tiplerinin varlığını işaret etmiştir. İşçilerin % 37’si en önemli toplumsal uyum koşulunun, insan ilişkilerinde eşitlik ve manevi değerlere saygı olduğunu belirtirken, % 28’i düşünce özgürlüğü, % 24’ü sosyal güvenlik haklarının ve yeterli ücretlerin sağlanması, % 3’ü toplumsal, ekonomik ve siyasal yaşama tam katılım, % 8’i ise hepsi yanıtını vermiştir. Eğitim, cinsiyet, yurtdışına gidiş yaşı ve gidiş öncesi

oturulan yerleşim yeri gibi değişkenlere göre incelendiğinde, insan ilişkilerinde eşitlik ve manevi değerlere saygıyı en önemli toplumsal uyum koşulu olarak görenlerin, kırsal kökenli, eğitim düzeyi düşük, birinci kuşak kadın ve erkekler, sosyal güvenlik haklarının ve yeterli ücretlerin sağlanmasını en önemli toplumsal uyum koşulu olarak görenlerin kır/kent çıkışlı ikinci kuşak erkekler, düşünce özgürlüğünü temel toplumsal uyum koşulu kabul edenlerin ise kır/kent çıkışlı, öğrenim düzeyi yüksek ikinci kuşak kadınlar olduğu görülmektedir. İnsan ilişkilerinde eşitlik ve manevi değerlere saygının en önemli toplumsal uyum koşulu olarak belirtilmesi konusunda alan araştırması sırasındaki gözlemlere dayanarak, işçilerin özellikle maddi çıkar düşüncesiyle insanlar arasında ayırım yapılmasından duydukları hoşnutsuzluğu dile getirmek istediklerini vurgulamakta yarar vardır. Görüşülen işçilerin büyük bir bölümü, yurtdışında zengin, yoksul, okumuş ya da cahil, iş önlüğünü giydikten sonra herkesin eşit olduğunu, bir devlet dairesinde veya büroda herhangi bir çıkar ve ayırım gözetilmeksizin herkesle aynı ölçüde ilgilenildiğini, Türkiye’de ise ancak parası ya da “torpili” olanın işini halledebildiğini, sokakta, çarşıda, devlet dairesinde büyük ölçüde maddi çıkar düşüncesiyle davranıldığını ve insan ilişkilerinde dürüstlükten, doğruluktan uzaklaşıldığını ifade etmişlerdir. Bu çerçevede, özellikle birinci kuşak işçiler bakımından değer çatışması denilemese de bir değer uyumsuzluğunun söz konusu olduğu, dış göçü sosyo-ekonomik statülerinde sıçrama yaratacak bir araç olarak gören işçilerin, toplumdan yeni statülerine uygun davranışlar bekledikleri için insan ilişkilerinde eşitlik kavramına özel önem verdikleri düşünülebilir. Sosyal güvenlik hakları ve yeterli kazanç temininin, henüz birinci kuşak gibi işyeri ve gelir garantisi elde edememiş, çoğu çalışan ikinci kuşak erkekler için en önemli toplumsal uyum koşulu olması anlaşılabilir bir durumdur. Küçük yaşlarda yurtdışına giden, eğitim düzeyleri yüksek ikinci kuşak kadınların düşünce özgürlüğünü en önemli toplumsal uyum koşulu olarak görmeleri ise aslında uyumsuzluğun dışavurumu olarak da nitelendirilebilir. Pek çok “özgürlüğünü” yurtdışında bırakan ve yurda dönüşte diğer gruplardan daha yoğun bir yabancılaşma duygusuyla karşılaşan ikinci kuşak kadınların yeniden uyum konusunda daha problemli bir grup oluşturduğu çeşitli araştırmacılar tarafından ortaya konmuştur (Hisli 1986: 10; Tufan, 1987: 148). Ancak, Kağıtçıbaşı (1975: 238) tarafından da saptandığı gibi, kişinin uyumu yurda döndüğü ilk evrede bile çok düşük düzeyde değildir ve düzenli bir gelişmeyle bir yıl içinde optimum düzeyine yükselmektedir. Bu tespitin, özellikle yurtdışına gitmekle amaçladıklarının çoğunu gerçekleştiren birinci kuşak kadın-erkek işçiler açısından geçerli olduğu söylenebilir. Mesleki uyum sorunları çözüldüğü ölçüde ikinci kuşak erkekler için de yeniden uyum süreci daha problemsiz geçebilecektir. İkinci kuşak kadınların ise başarılı bir yeniden uyum süreci için anlaşıldığı kadarıyla yurtdışında öğrendikleri pek çok şeyi unutmaları gerekmektedir.

2.5. Siyasal Tutum ve Davranışlar

Yurtdışından dönen işçilerin siyasal tutum ve davranışları ile ilgili çalışmalar oldukça sınırlıdır. Bu çalışmanın gerçekleştirildiği tarihe kadar konuya ilişkin bir araştırma yapılmamıştır. Dönen işçilerle ilgili çalışmalar, esas olarak işçilerin tasarruf ve yatırımları ile ikinci kuşağın uyum ve eğitim sorunları üzerinde yoğunlaşmıştır. Oysa dış göçün ilk yıllarında, modernleşmeci görüşlerin geniş kabul gördüğü, işçi göçünün toplum kalkınması için zorunlu olan “köy liderlerinin” yetişmesine katkıda bulunacağına (Birerçin, 1966: 200-201), işçilerin yurda döndüklerinde çevrelerine “medeni” hayat ve davranışlar konusunda örnek olacaklarının (Köktağ, 1961), “Batı kültürünün” işçilerin şahsında köylere, kasabalara kadar nüfuz edeceğinin (Tuna, 1965: 12) savunulduğu dikkate alındığında, konuya daha fazla ilgi gösterilmesi beklenirdi. Bu çalışmada dönen işçilerin Batılı değerlerin taşıyıcıları, modernleşmenin öncüleri olup olmadığı sorusu siyasal tutum ve davranışlar bakımından cevaplanmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede araştırma örneğinde yer alan işçilerin siyasal bilgi, siyasal ilgi, siyasal etkinlik, oy verme, demokratik değerlere bağlılık ve siyasal tercihleri ele alınmıştır.

Siyasal bilgi, siyasal sistemin işleyişi hakkında bilgi sahibi olmak şeklinde tanımlanmakta ise de (Kalaycıoğlu, 1983: 42) işçilere siyasal sistemle ilgili bilgi soruları yerine, kendilerini yakından ilgilendiren konularda kararlar alan, politikalar oluşturan siyasal kuruluşlarla ilgili sorular yöneltilmesi uygun görülmüş ve yurtdışındaki Türk işçilerine yönelik politikalarını beğendikleri Alman ve Türk siyasi partileri araştırılmıştır.

Yabancı işçilere yönelik politikalarını beğendikleri Alman siyasi partileri ile ilgili soruya verilen yanıtların dağılımı, işçilerin en fazla beğendikleri partinin % 60 oranıyla Sosyal Demokrat Parti (SPD) olduğunu göstermektedir. Buna karşılık Hıristiyan Demokrat Birliği (CDU) % 6, Yeşiller ise % 3 oranında işçi tarafından beğenilmektedir. Hiçbir partinin politikasını beğenmediğini belirten işçilerin oranı % 13 iken, % 18 oranında işçi de soruyu yanıtızsız bırakmıştır. Soruyu yanıtızsız bırakan erkeklerin oranı % 2 iken, kadınlarda bu oran % 34'e çıkmaktadır. Kadınlar yurtdışındaki işçilere yönelik politikaları beğenilen Türk siyasi partileri ile ilgili soruyu da % 38 oranında yanıtızsız bırakmışlardır. Buradan hareketle, kadın göçmen işçilerin kendileri ile ilgili politikalara karşı ilgi-bilgi düzeylerinin erkeklerden oldukça düşük olduğu söylenebilir. Cinsiyetin, eğitim, meslek, gelir gibi değişkenlerden bağımsız olarak siyasal katılma üzerindeki etkisi (Baykal, 1970: 64) ve kadınların siyasal katılma, dolayısıyla siyasal ilgi ve bilgi düzeylerinin erkeklerden düşük bulunduğu dikkate alırsa, yukarıdaki bulgunun bu konudaki tespitlere uygun düştüğü anlaşılmaktadır.

SPD hem kadın hem erkek işçilerin en fazla beğendiği parti olmakla birlikte, kadınlarda bu partiyi beğenenlerin oranı (% 42), erkeklerden (% 78) oldukça düşüktür. CDU erkek işçiler, Yeşiller ise kadın işçiler tarafından daha çok beğenilmektedir. Erkeklerin % 10'u, kadınların ise % 16'sı hiçbir partiyi beğenmemektedir. Yurtdışına gidiş yaşına göre beğenilen partilere bakıldığında birinci kuşak işçilerin SPD'yi daha yüksek oranda beğendiği, Yeşillerin ise ikinci kuşak tarafından daha çok beğenildiği anlaşılmaktadır. İkinci kuşak işçilerin % 29'u soruyu yanıtızsız bırakmıştır. Bunun yurtdışına daha küçük yaşlarda gitmeleri nedeniyle siyasi partiler ve politikaları hakkında fazla bilgiye sahip olmamalarından kaynaklandığı düşünülmektedir. Eğitim düzeyi ile beğenilen parti arasında oldukça güçlü bir ilişki olduğu, eğitim düzeyi yükseldikçe SPD ve Yeşiller'i beğenenlerin oranının yükseldiği, CDU'nun daha düşük eğitimlilerce beğenildiği, hiçbir partiyi beğenmeyenler ile soruyu cevapsız bırakanların oranının eğitim düzeyi düştükçe yükseldiği görülmektedir. Yabancı işçilere yönelik yaklaşım ve politikaları daha liberal olan SPD ve Yeşiller'in eğitim düzeyi yüksek olan işçilerce, buna karşılık daha katı bir yaklaşıma sahip olan CDU'nun daha düşük eğitim düzeyindekilerce beğenilmesi, eğitim düzeyi yüksek olanların siyasal bilgi düzeylerinin de yüksek olduğunu göstermektedir. Soruyu yanıtızsız bırakanlarla hiçbiri şeklinde cevaplayanların düşük eğitim gruplarında yoğunlaşması, eğitim düzeyi düşük olanların siyasal bilgi düzeylerinin de düşük olduğunu ortaya koymaktadır. Gidiş öncesi oturulan yerleşim yerine göre bakıldığında da kentsel yerleşim yerlerinden giden işçilerin SPD'yi kırsal kökenli işçilerden daha yüksek oranda beğendiği, hiçbir partiyi beğenmeyenler ile soruyu yanıtızsız bırakanların kırsal kökenli işçiler arasında daha yüksek oranda olduğu görülmektedir. Bu durum, eğitim düzeyleri daha düşük olan kırsal kökenli işçilerin siyasal bilgi düzeylerinin de daha düşük olduğunu göstermektedir.

Siyasal bilgi düzeyi daha yüksek olan işçilerin yabancı işçilere karşı daha liberal yaklaşımlara sahip Alman siyasi partilerini beğenmesi, sınıfsal ya da ideolojik nedenlerden değil, grup çıkarı yönünde davranılmasından kaynaklanmaktadır. Görüşülen işçilerin çoğu, Almanya'da kazanmış oldukları sosyal hak ve güvenceleri, sağladıkları maddi imkanları Sosyal Demokrat yönetime bağlamaktadır. Dolayısıyla beğenilen Alman partilerinden yola çıkarak işçilerin siyasal tercihlerinin sosyal demokrat partiler yönünde olduğunu ileri sürmek mümkün değildir.

Görüşülen işçilerin yurtdışındaki işçilere yönelik politikalarını beğendikleri Türk siyasi partileri ile ilgili soruya verdikleri cevaplarda göze çarpan ilk nokta, soruyu “hiçbiri” şeklinde yanıtlayanların yüksek oranıdır (% 47). Bu oran erkeklerde (% 50) kadınlardan (% 44) daha yüksektir. Soruyu yanıtsız bırakanların oranı % 23’tür. Kadınların % 38’i, erkeklerin % 8’i soruyu cevaplamamıştır. “Hiçbiri” şeklindeki yanıtların yüksek oranı, işçilerin soruyu cevapsız bırakmamak amacıyla değil, gerçek düşüncelerini yansıttığı için bu şıkkı tercih ettiklerini göstermektedir. İşçiler yurtdışında “sahipsiz bırakıldıklarını”, “Almanların insafına terk edildiklerini”, yurda getirdikleri dövizlerden başka bir şeyle ilgilenilmediğini düşünmekte ve Türk siyasi partilerinin yurtdışındaki işçilere yönelik politikalarının bu açıdan hiçbir farklılık göstermediğini belirtmektedirler. Beğenilen partiler içinde ise % 21 ile Anavatan Partisi (ANAP) ilk sırayı almakta, erkeklerin bu partiyi kadınlardan daha çok beğendikleri görülmekte, % 6 ile ikinci sırada yer alan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)’sini de yalnızca erkek işçiler beğenmektedir. Adalet Partisi ve Milli Selamet Partisi’ni beğenenlerin oranı ise sırasıyla % 2 ve % 1’dir.

Siyasal partilerin beğenilme nedenleri arasında, çocukların eğitim sorunlarının çözülmeye çalışılması (% 28) ve sosyal güvenlik haklarının korunması (% 28) başta gelmektedir. Çocuklarının geleceğine ilişkin beklenti düzeyleri yüksek olan, yurda dönüş kararlarını almada, dönüş sonrası yerleşim yerlerini seçmede çocuklarının eğitimi konusuna büyük önem veren işçiler, siyasal iktidarlardan da çocuklarının geleceğine ilişkin politikalar geliştirilmesini beklemekte, aynı zamanda uzun ve yıpratıcı çalışma yılları sonunda sosyal güvenlik haklarının korunmasını istemektedirler. Bu bulgular, işçilerin beğenilerini gerçekçi temellere oturttuklarını ve Alman partileri ile ilgili beğenilerinde olduğu gibi, grup çıkarı yönünde davrandıklarını ortaya koymaktadır.

Siyasal bilgi düzeylerini ölçmek amacıyla işçilere beğendikleri Alman ve Türk siyasi partileri ile ilgili yöneltilen sorulara verilen yanıtlar, işçilerin kendilerini ilgilendiren konularda bilgi düzeylerinin yüksek sayılabileceğini, politika ve uygulamalarının somut yararını gördükleri siyasi partileri beğendiklerini, bu açıdan özellikle kentli, eğitim düzeyi yüksek, erkek ve birinci kuşak işçilerin daha bilinçli olduklarını göstermektedir.

Siyasal konulara ilgi duymak, siyasal olayları izlemek, bireyin siyasal yaşamda daha faal bir rol oynamasını, siyasal bilgi birikiminin artmasını teşvik etmekte ve gerek doğrudan gerek siyasal bilgi düzeyinin dolaylı etkisi nedeniyle siyasal katılma üzerinde önemli etkide bulunmaktadır (Kalaycıoğlu, 1983: 41). Siyasal ilgi; siyasal bilgi ve katılmanın yanı sıra, siyasal etkinlik duygusu ile de karşılıklı bir etkileşim içindedir. Görüşülen işçilerin siyasal ilgi düzeylerini ölçmek amacıyla siyasal konulardaki tartışma sıklıkları araştırılmıştır. İşçilerin % 25’i arkadaşlarıyla-komşularıyla “sık sık”, % 44’ü “ara sıra”, % 31’i ise “çok seyrek” olarak siyasal konularda tartıştığını belirtmiştir. Tartışma sıklıkları cinsiyete göre incelendiğinde erkeklerin (% 30) kadınlardan (%20) daha sık tartışma yaptığı, dolayısıyla siyasete daha fazla ilgi duyduğu görülmektedir. Kadınların siyaseti “erkek işi” olarak görmelerinin ve bu yönde içselleştirdikleri cinsiyet rollerinin, onları siyasete daha az ilgi duymaya yönelttiği anlaşılmaktadır. Eğitim ile siyasal konularda tartışma sıklığı arasında doğrusal ve pozitif bir ilişki gözlenmekte, yurtdışına gidiş öncesi oturulan yerleşim yeri ile siyasal konularda tartışma sıklığı arasındaki ilişki de büyük ölçüde eğitimin dolaylı etkisiyle açıklanabilecek nitelikte görünmektedir. Siyasal konularda seyrek tartışma yaptığını belirten kentli işçilerin oranı % 25 iken, kırsal kökenli işçilerde bu oran % 42’ye yükselmektedir. İkinci kuşağın siyasal ilgi düzeyi birinci kuşağa oranla daha az olmakla birlikte, cinsiyete göre önemli farklılıklar göstermekte, ikinci kuşak erkekler siyasal konularda daha fazla tartışma yaparken ikinci kuşak kadınlar siyasal ilgi düzeyi en düşük grubu oluşturmaktadır. Alt gelir grubundaki işçilerin siyasal konularda tartışma sıklıkları orta ve üst gelir grubundaki işçilerden daha azdır. Eğitim düzeyi düşük işçilerde de aynı durumun gözleendiği dikkate alındığında, düşük sosyo-ekonomik

statünün siyasal ilgiyi olumsuz yönde etkilediğini söylemek mümkündür. Örneklemimizdeki işçiler için düşük sosyo-ekonomik statünün yurtdışına gidiş amacının gerçekleştirilemediğine işaret ettiği de göz önünde bulundurulmalıdır. Gazete okuma alışkanlığı ile siyasal konularda tartışma sıklığı arasında ise beklenebileceği gibi, olumlu bir ilişki gözlenmektedir. Yurtdışında gazete okuduğunu belirten işçilerin oranı % 85 iken bu oran yurda dönüşte % 89'a çıkmaktadır. Yurtdışında Türkiye ile ilgili haberleri daha fazla takip eden işçilerin dönüş sonrasında yurt haberlerine ilgilerinin azaldığı, buna karşılık dünya haberlerine daha çok ilgi gösterdikleri görülmektedir. Siyasal konularda tartışma sıklığı ile ilgili bulgular; erkeklerin kadınlardan, eğitim ve gelir düzeyi yüksek olanların düşük olanlardan, kentli işçilerin kırsal kökenli işçilerden ve birinci kuşağın ikinci kuşaktan daha sık siyasal tartışma yaptığını göstermiştir. Bu bulgulara dayanarak, yurtdışı deneyimi gidiş öncesi sosyo-ekonomik özellikleri nedeniyle daha başarılı geçmiş ve gidiş amaçlarını gerçekleştirmiş işçilerin, dönüş yaptıkları toplumun sosyal ve siyasal hayatıyla da daha hızlı bütünleştikleri ve siyasete daha fazla ilgi duyan bir grup oluşturdukları söylenebilir.

Yurttaşların siyasal düzeni etkileyebileceklerine olan inançları ve kendilerinde bir siyasal güç görmeleri, siyasal etkinlik duygusu olarak tanımlanmaktadır (Alkan, 1979: 40). Siyasal katılma ile siyasal etkinlik duygusu arasında yakın bir bağlantı bulunmaktadır. Ayrıca bu tutum, demokratik, katılımcı toplumların temelinde yatan felsefeyi oluşturmaktadır. “Batılı” değerleri Türkiye’ye taşımaları beklenen işçilerin siyasi etkinlik duygularının ölçülmesi bu açıdan da önem taşımaktadır. Görüşülen işçilere siyasi etkinlik duygularını ölçmek amacıyla “sizi yakından ilgilendiren konularda yöneticileri etkileyebildiğiniz düşüncesinde misiniz?” şeklinde bir soru yöneltilmiştir. İşçilerin % 25’i bu soruyu evet, % 71’i hayır diye cevaplamış, % 4’ü ise yanıt vermemiştir. Görüldüğü gibi, işçilerin siyasi etkinlik duyguları oldukça zayıftır. Siyasal etkinlik duygusu ve ilgili değişkenler arasındaki bağlantıların incelenmesi, burada da erkeklerin, eğitim ve gelir düzeyi yüksek olanların ve birinci kuşaktakilerin siyasal etkinlik duygularının daha güçlü olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte, siyasal ilgi düzeyinden farklı olarak kırsal kökenli işçilerin siyasal etkinlik duyguları kentli işçilerden daha yüksek bulunmuştur (%28’e karşılık % 23). Türkiye’de köylü kadınların, köylü erkeklerden, siyasal bilgisi az olanların da, daha bilgililerden yüksek etkinlik duygusu göstermesini “gerçekleri yanlış değerlendirmeden doğan bir etkinlik duygusu” olarak yorumlayan Alkan’ın (1979: 42) bu görüşünün, örneklemimizdeki kırsal kökenli işçiler açısından da geçerli olduğu söylenebilir.

İşçilerin oy kullanma davranışlarını tespit etmek, yalnız siyasi katılımları hakkında değil, genel olarak politikaya yaklaşımları hakkında da fikir vereceği için önemli görülmüş ve Eylül 1986 Milletvekili Ara Seçimi’ndeki katılımları incelenmiştir. Burada dikkat çeken ilk nokta, görüşülen işçilerin % 38’inin, zorunlu olduğu halde seçimde oy kullanmamış olmasıdır. Oy vermeme davranışının, siyasal sistemden desteğini çekmenin simgesel bir belirtisi olduğu ve genellikle siyasete yabancılaşan bireylerin oy kullanmadığı dikkate alındığında (Ergil, 1980: 111), siyasal etkinlik duygusu da zayıf olan işçilerin oy kullanmama nedenlerini incelemek önem kazanmaktadır. Cinsiyete göre bakıldığında, kadın ve erkek işçiler arasında seçime katılım açısından farklılık bulunmamaktadır. Seçime katılmayanların oranı iki cinste de % 38’dir. Gelir ile oy kullanma davranışı arasındaki bağlantı oldukça güçlü olup, gelir düzeyi düştükçe oy kullanmayanların oranı yükselmekte ve alt gelir grubunda en yüksek orana ulaşmaktadır. Kırsal kökenli işçilerde de oy kullanmayanların oranı (% 42) kentli işçilerden (% 36) yüksek bulunmuştur. Yurtdışına gidiş yaşına göre incelendiğinde ikinci kuşak kadınlarda oy kullanmayanların yüksek oranı (% 67) dikkati çekmektedir. Yurtdışına nispeten küçük yaşlarda götürülen ve bir bölümü de yurtdışında öğrenim gören ikinci kuşak kadınların dönüş sonrası pek çok özgürlüklerini unutmak zorunda oldukları ve en önemli toplumsal yeniden uyum koşulu olarak “düşünce özgürlüğünü” göstermelerinin uyumsuzluklarının dışavurumu olduğu sonucuna ulaşılmıştı. Bu kadınların toplumla bütünleşememelerinin, siyasi

alandaki oy kullanmama, siyasete yabancılaşma şeklinde kendisini gösterdiği anlaşılmaktadır. Buna karşılık, ikinci kuşak erkeklerin oy kullanma oranlarındaki yükseklik (% 67), sistemden beklentilerinin fazla olduğunu göstermektedir. Bu erkeklerin en önemli toplumsal yeniden uyum koşulu olarak “sosyal güvenlik hakları ve yeterli ücretlerin sağlanmasını” göstermeleri de yukarıdaki görüşü doğrulamaktadır. Oy kullanmayan eğitimsiz işçilerin tamamı, ilköğrenimli işçilerin ise % 80’i birinci kuşak kadın ve erkek işçilerdir. Eğitimle yakından bağlantılı olan gazete okuma sıklığının oy kullanma davranışı üzerinde olumlu etkisi olduğu gözlenmektedir. Oy verme davranışı ile çeşitli değişkenler arasındaki ilişkilerin incelenmesi, birinci kuşak kadın-erkekler ile ikinci kuşak erkeklerin, ikinci kuşak kadınlardan, kentli işçilerin kırsal kökenlilerden, üst gelir grubundaki işçilerin de alt ve orta gelir gruplarındaki işçilerden daha yüksek oranda oy kullandıklarını göstermiştir.

Bu şekilde, yurtdışına gidiş öncesi sosyo-ekonomik durumun tüm göç süreci ve siyasal davranışlar üzerinde belirleyici olduğu, gidiş öncesi sahip oldukları özellikler nedeniyle yurtdışı deneyimlerinde başarı sağlayan, yurtdışına gidiş amaçlarını gerçekleştiren, bu nedenle de dönüş sonrası ekonomik-toplumsal yeniden uyumda daha başarılı olan işçilerin, siyasete karşı daha ilgili, etkin ve katılımcı olacakları varsayımı büyük ölçüde doğrulanmıştır. Aşağıdaki bölümde ise işçilerin demokratik değerlere bağlılıkları inceleme konusu yapılmaktadır.

Demokratik değerlere bağlılıklarını öğrenmek amacıyla işçilerin, “siyasetin herkes tarafından anlaşılabilir bir olgu olup olmadığı” ve “genel seçimlerin halkın gerçek isteklerini yansıtıp yansıtmadığı” konusundaki tutumları araştırılmıştır. Bu şekilde işçilerin, yurttaşların ülke yönetimi ve politika ile ilgili konulardan anlamaları ve seçimler yoluyla ülke yönetiminde söz sahibi olmaları prensibine dayanan demokratik felsefeye bağlılıklarının incelenmesi amaçlanmıştır.

Siyasetin herkes tarafından anlaşılır bir olgu olup olmadığına ilişkin tutumlar, demokratik değerlere bağlılık açısından olduğu kadar, siyasal katılma ve siyasal etkinlik duygusu ile de bağlantılıdır. Bireyler siyasetin anlaşılır bir olgu olduğunu düşündükleri ölçüde kendilerini siyasal konularda daha etkin hissedeceklerdir. Siyasal sistemin nasıl işlediğini anlamayanlar ise siyasetin rastlantısal ve denetlenemez bir olgu olduğunu düşüneceklerdir. (Ergil, 1980: 114). Anlamsızlık duygusunun siyasal yabancılaşmaya yol açan önemli faktörlerden biri olduğu göz önüne alındığında, siyasetin anlaşılabilirliğine ilişkin tutumların, siyasal etkinlik ve katılma açısından da önemli olduğu düşünülmektedir. Görüşülen işçilerin % 64’ü siyasal konuların herkes tarafından anlaşılabilir olduğu hususunda olumsuz, % 31’i olumlu tutuma sahiptir. % 5’i ise bu konuda bir tutum belirleyememiştir. Cinsiyete göre incelendiğinde, kadınların erkeklerden daha olumlu tutuma sahip oldukları (% 32’ye karşılık % 30), bunun kırsal kökenli kadınların olumlu tutumlarından kaynaklandığı görülmektedir. Siyasal konuların herkes tarafından anlaşılabilirliği konusunda en olumlu tutuma kırsal kökenli kadınlar sahip bulunmakta (% 35), onları kentli erkekler ile kentli kadınlar izlemekte, kırsal kökenli erkekler ise en olumsuz tutuma sahip grubu oluşturmaktadır. Eğitimin bu konudaki tutumları olumlu yönde etkilediği, eğitim düzeyi yükseldikçe olumlu tutuma sahip olanların oranının da yükseldiği görülmektedir. Eğitim düzeyi düşük olan işçilerin siyasal sistemin işleyişi, siyasal kararların oluşum süreci gibi konularda bilgi sahibi olmamaları ve siyasetin anlaşılabilir bir olgu olduğunu düşünmeleri, siyasal etkinlik duygularının zayıf, siyasal ilgi ve katılım düzeylerinin de düşük olmasına yol açmaktadır. Dolayısıyla bu işçilerin anlamsızlıktan kaynaklı bir siyasal yabancılaşma içinde olduklarını söylemek mümkündür. Aynı gözlemin alt gelir grubundaki işçiler açısından da geçerli olduğu, bu gelir grubundaki işçilerin % 69’unun siyasal konuların herkes tarafından anlaşılabilirliğini düşünmesine karşılık, üst gelir grubundaki işçilerde bu oranın % 57 olmasından anlaşılmaktadır. Birinci kuşak işçiler siyasal konuların herkes tarafından anlaşılabilirliği konusunda ikinci kuşak işçilerden daha olumlu tutuma (% 32’ye % 29) sahip olmakla birlikte, ikinci kuşak kadınların, yalnız ikinci kuşak

erkeklerden değil, birinci kuşak kadın ve erkeklerden de daha olumlu tutuma sahip buldukları görülmektedir. İkinci kuşak kadınların siyasal etkinlik duygularının zayıf, siyasal ilgi ve katılım düzeylerinin de düşük olduğu halde, siyasetin anlaşılır bir olgu olduğu konusundaki olumlu tutumları, bu kadınların düşük sosyo-ekonomik statüye sahip işçilerden farklı olarak, siyasal yabancılaşmalarının anlamsızlıktan değil, “kendini tecrit eğiliminden” kaynaklandığını düşündürmektedir. Tecrit eğilimli yabancılaşmanın, temel yerleşik kuralları benimsememiş ya da kısmen benimsemiş (Ergil, 1980: 115) kişilerce seçilmiş bir davranış biçimi olması, değer çatışması içindeki ikinci kuşak kadınların siyasetten uzaklaşmaları hususuna bir ölçüde açıklık getirmektedir.

İşçilerin “seçimlerin halkın gerçekten istediği kişileri işbaşına getirdiği” konusundaki görüşlerine gelince % 47’si olumlu, % 37’si olumsuz görüş belirtmiş, % 16’sı ise kararsız kalmıştır. Bu konuda hem olumlu hem olumsuz görüş belirten erkeklerin oranı kadınlardan yüksek olmakla birlikte, olumsuz görüş belirten erkeklerin oranı (% 44), kadınlardan (%30) oldukça yüksektir. Birinci kuşak kadınların birinci kuşak erkeklerden daha olumlu tutuma sahip oldukları (% 51’e, % 46) görülmektedir. Eğitim ile seçimlerin halkın gerçek isteklerini yansıtmasına ilişkin tutumlar arasında olumsuz sayılabilecek bir ilişki olduğu, eğitim düzeyi yükseldikçe olumsuz tutumların da güçlendiği gözlenmektedir. Gelir ile seçimlerin halkın gerçek isteklerini yansıtmasına ilişkin tutumlar arasındaki ilişkiye bakıldığında, en olumlu tutuma sahip olanların orta gelir grubundaki işçiler olduğu, alt ve üst gelir grupları arasında bu açıdan fark olmadığı görülmektedir. Kırsal kökenli işçiler kentli işçilerden daha olumlu tutuma sahip bulunmaktadır (% 53’e % 44). Kentli işçilerin olumsuz tutumlarını eğitimin dolaylı etkisiyle açıklamak mümkündür. İkinci kuşak erkekler, seçimlerin halkın gerçek isteğini yansıtmasına ilişkin tutumları en olumlu grubu meydana getirmekte, bu da siyasal sistemden beklentileri en fazla grup olduklarını bir kez daha göstermektedir.

Demokratik değerlere bağlılık ile ilgili bulgular, yurtdışına gidiş öncesi sahip oldukları özellikleri nedeniyle yurtdışı deneyimleri daha başarılı geçen, içinde yer aldıkları toplumla iletişime daha açık ve iletişim olanakları daha fazla olan işçilerin demokratik değerlere bağlılıklarının da daha güçlü olacağı varsayımını ancak kısmen doğrulamıştır.

Araştırma örneğine giren işçilerin siyasal tercihlerini öğrenmek amacıyla 28 Eylül 1986 Milletvekili Ara Seçimi’nde hangi partiye oy verdikleri sorulmuş, oy kullananların % 45’i ANAP’a, % 18’i Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP)’ye, % 10’u Doğru Yol Partisi (DYP)’ne, % 3’ü Demokratik Sol Parti (DSP)’ye, % 2’si Hürriyetçi Demokrasi Partisi (HDP)’ne oy verdiğini belirtmiş, % 23’ü ise soruyu yanıtsız bırakmıştır. Alan araştırmasının gerçekleştirildiği Yenimahalle ilçesinde seçime katılma oranı % 74, 2 olmuş, geçerli oyların % 38, 0’ını ANAP, % 23,8’ini SHP, % 18,1’ini DYP, % 6,3’ünü DSP, % 4,1’ini Milliyetçi Çalışma Partisi, % 3,9’unu Refah Partisi, % 2,7’sini HDP, kalanını da diğer küçük partiler ve bağımsızlar almıştır (DİE, 1986: VIII).

Ara seçimde oy verilen partiler cinsiyete göre incelendiğinde hem kadınların hem erkeklerin en yüksek oranda oy verdikleri partinin ANAP olduğu, ancak kadınların erkeklerden daha yüksek oranda ANAP’ı desteklediği, SHP’ye ise erkeklerin kadınlardan daha yüksek oranda oy verdiği görülmektedir. DYP ve DSP ise erkekler ile kadınlardan eşit oranda oy almıştır. Hem birinci hem ikinci kuşak işçilerin sağ partilere daha fazla oy verdiği, ancak ikinci kuşak erkeklerin sol partileri daha yüksek oranda desteklediği görülmektedir. İkinci kuşak erkeklerin sosyal güvenlik hakları ile yeterli ücret sağlanmasını en önemli toplumsal yeniden uyum koşulu olarak gösterdikleri hatırlandığında, bu yöndeki politikalara daha çok ağırlık veren partilere yönelmeleri tutarlı görünmektedir. Bilindiği gibi, genellikle bir hoşnutsuzluk ifadesi ve gereksinimlerin karşılanmamış olduğunun göstergesi olarak yorumlanan sol partilere oy verme, gelir güvenliği, tatmin edici iş ve statü ihtiyaçlarının giderilmesiyle yakından bağlantılıdır (Lipset, 1986: 219). Eğitim ile oy verilen parti arasındaki ilişkiye bakıldığında sağ

partilerin (ANAP, DYP, HDP) ilk ve yüksek öğrenim düzeylerinde en yüksek oranda olmak üzere her eğitim düzeyindeki işçilerce, sol partilerin (SHP, DSP) ise orta öğrenim düzeyinde daha yüksek olmak üzere ilk ve orta öğrenimli işçilerce desteklediği görülmektedir. Gelir düzeyine göre oy verilen partilere bakıldığında, sağ partilerin üst gelir grubunda yer alan işçiler, sol partilerin ise alt ve orta gelir grubundaki işçiler tarafından desteklediği, gelir değişkeninin parti tercihlerinde önemli bir rolü olduğu anlaşılmaktadır. Yurtdışına gidiş öncesi oturulan yerleşim yerleri ile oy verilen parti arasındaki ilişki incelendiğinde sağ partilerin kırsal kökenli işçilerce, sol partilerin ise kentli işçilerce daha fazla desteklediği görülmekte ise de gelir değişkeniyle kontrol edildiğinde yerleşim yerinin etkisi büyük ölçüde ortadan kalmakta, hem kırsal kökenli hem kentli işçiler arasında alt gelir gruplarındaki işçiler daha çok sol partilere, üst gelir gruplarındaki işçiler ise daha çok sağ partilere oy vermektedir. Üst gelir gruplarındaki işçilerin sağ partileri desteklemesinin, bu işçilerin yurtdışına gidiş amaçlarını gerçekleştirmiş, yani yeni bir sosyo-ekonomik statü kazanmış olmalarıyla bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Sosyal akışkanlığın siyasete en önemli etkilerinden biri, toplumsal konumlarını değiştirenlerin büyük bölümünün, saygın sınıflarla özdeşleştirilen tutucu partilere oy vermesidir (Lipset, 1986: 247). Bu çerçevede, yurtdışına gidiş amaçlarını gerçekleştiren kırsal kökenli ya da kentli, hemen her eğitim düzeyinde, birinci kuşak, üst gelir grubundaki işçilerin, yeni statülerine uygun siyasal görüşleri benimsedikleri, oylarını bu yönde kullandıkları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, işçilerin yeni sosyo-ekonomik statülerine uygun siyasal görüşleri benimseyerek tutucu/sağcı partileri destekleyecekleri varsayımı büyük ölçüde doğrulanmış olmaktadır.

3. SONUÇ

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Avrupa'nın güneyinden kuzeyine ve batısına doğru yönelen işgücü göçüne 1960'lı yıllarda katılan Türkiye, belli bir göç politikası oluşturmamış, bu hareketi neredeyse "kendiliğinden" bir akışa bırakmıştır. İşçi göçünün alıcı ülke talepleri doğrultusunda yönlendirilmesi, özellikle başlangıçta, yurtda kalan nüfusa göre oldukça "seçkin" bir kitlenin yurtdışına gitmesine yol açmıştır. Nitekim, alan araştırması bulguları da aynı eğilime işaret etmiştir. Görüşülen işçilerin büyük bölümü kentsel yerleşim yerlerinden, belli bir meslek sahibiyken ve en verimli çağlarında yurtdışına gitmiştir. İşçilerin eğitim düzeyleri de geride bıraktıkları nüfustan daha yüksektir. Yurtdışına gidiş nedenlerinin incelenmesi, işçilerin yurtdışına işsizlik-topraksızlık gibi nedenlerle değil, gelir düzeylerini yükseltmek amacıyla gittiklerini göstermiştir. Böylece Türk işçilerinin yurtdışına bir ekonomik sıçrama yapmak ve yeni bir sosyo-ekonomik statü edinmek amacıyla gittikleri tespiti bir kez daha doğrulanmıştır.

İşçilerin yurtdışına gidiş amaçlarını, yeterli tasarruf sağlayarak yurda dönüşlerinde bağımsız bir işyeri sahibi olmak şeklinde belirlemeleri ve kendilerini esnaf, tüccar, eşraf gibi toplumsal kümelerle özdeşleştirmeleri, yurtdışında uzun yıllar sanayi işçisi olarak çalışmalarına karşın, bu statüyü benimsememelerine yol açmıştır.

Örneğimizdeki işçilerin yurtdışında içe dönük bir grup oluşturdukları, yabancı toplum üyeleri ve kurumları ile sınırlı ilişkiler kurdukları, arkadaşlarını genellikle Türkler arasından seçtikleri, Türklerin yoğun olduğu yerleşimlerde yaşadıkları ve uyum güçlüğü çektikleri görülmüştür.

Yurda dönüş sonrasında çalışma yaşamından büyük ölçüde çekilmeleri, kadınların yurtdışındaki çalışma deneyimlerini, amaçlanan birikimin bir an önce gerçekleşmesini sağlayacak geçici bir olgu, bir görev gibi gördüklerini ortaya koymaktadır. Kadınların yurtdışındaki çalışma yaşamları ve maddi kazanımları, aile içindeki statülerini yükselterek, özellikle parasal konularda söz sahibi olmalarına yol açmış olmasına karşın, dış göçün ailedeki otorite dağılımına olumlu yönde etkide bulunduğunu söyleyebilmek güç görünmektedir.

Dönüş sonrası yatırımların çoğunlukla konut alımına yöneldiği ve dönüş yapılan yerleşim yerinin özelliklerine uygun düştüğü görülmüştür. Esasen dönüşte seçilen yerleşim yeri

de, işçilerin dönüş nedenlerine uygunluk göstermekte ve çocuklarının iyi bir eğitim görmesini arzulayan işçilerin, eğitim olanaklarının daha fazla olduğu kentlere yerleşmeyi tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Dönüş sonrası işçilerin çoğunlukla ticari faaliyete yönelmeleri, ortanın üstünde bir gelir düzeyi tutturmaları, yurtdışında özlemini duydukları, yeni bir toplumsal tabakanın üyesi olma amaçlarının büyük ölçüde gerçekleştiğini göstermiştir. Bu durum, gidiş öncesi sosyo-ekonomik özellikleri nedeniyle daha avantajlı durumda bulunan işçiler açısından özellikle geçerlidir.

İşçilerin siyasal tutum ve davranışları ile ilgili bulgular, kendilerini ilgilendiren konularda siyasal bilgi düzeylerinin yüksek sayılabileceğini, işçi hak ve çıkarlarıyla ilgili tutumlarının da olumlu olduğunu ortaya koymakla birlikte, genelde siyasal ilgi ve katılım düzeylerinin düşük, siyasal etkinlik duygularının zayıf, demokratik değerlere ilişkin tutumlarının olumsuz olduğunu, siyasal tercihlerinin de tutucu partilere yöneldiğini göstermiştir. Dolayısıyla yurtdışına işçi göçünün, işçilerin Batılı değerleri benimsemelerine ve yurda döndüklerinde modernleşmenin öncüleri olmalarına yol açacağı şeklindeki modernleşmeci görüşler, araştırma bulgularımızca desteklenmemiştir. Ancak bu, hiçbir olumlu etkileşim olmadığı anlamına gelmemelidir. Eğitim, köken, yaş gibi özellikleri nedeniyle yabancı toplumla iletişime, kültürel alışverişe daha açık olan işçilerin siyasal değer, tutum ve davranışlarında bu toplumların siyasal kültürlerinden etkilenme olasılıkları daha güçlüdür.

Yurtdışına giden işçilerin homojen bir kitle oluşturmadığı gerçeğinden yola çıkan bu çalışmada, yurtdışına gidiş öncesi sosyo-ekonomik durumun tüm göç süreci ile siyasal tutum ve davranışlar üzerinde belirleyici etken olduğu kabul edilmiştir. Bu çerçevede, dış göç deneyiminin tek başına olumlu değişiklikler yaratan bir olgu olmadığı, ancak belli şartlar altında böylesi etkilere yol açabileceği ya da bu yöndeki eğilimleri pekiştireceği sonucuna varılmıştır.

KAYNAKÇA

- ABADAN, N., 1964, *Batı Almanya 'daki Türk İşçileri ve Sorunları*, Ankara: DPT Yayınları.
- ABADAN-UNAT, N., 1972, Türkiye'nin Dış Göç Akımı ve Sosyal Hareketlilik, *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 27 (4), 17-52.
- ABADAN-UNAT, N., 1984, Uluslararası Göç Akımının Kadınların Toplumsal Rollerini Üzerindeki Etkisi, *Prof. Dr. Aziz Köklü'nün Anısına Armağan*, Ankara: A.Ü. SBF Yayınları, 1-31.
- ABADAN-UNAT, N., 1986, Türk Dış Göçünün 24 Yıllık Bilimsel Bilançosu. 1960-1984, *Türk Dış Göçü 1960-1984. Yorumlu Bibliyografya*, (haz.) N. Abadan-Unat ve N. Kemiksiz, Ankara: A.Ü. SBF Yayınları, 1-57.
- ABADAN-UNAT, N., 1988, The Socio-Economic Aspects of Return Migration in Turkey, *International Migration of Middle Easterners and North Africans: Comparative Perspectives* Konferansı'na sunulan bildiri, 19-21 Mayıs 1988, California.
- ADEM, M., 1979, Dünya Çocuk Yılında Yurtdışındaki Türk Çocuklarının Eğitim Sorunları Seminerinin Değerlendirilmesi, *Yurtdışındaki Türk Çocuklarının Eğitim Sorunları*, Ankara: A.Ü. Eğitim Fakültesi Yayınları, 73-77.
- AKÇAYLI, N. ve diğ., 1987, *Yurtdışından Kesin Dönüş Yapan Türk İşçilerinin Türkiye'de Emek Piyasası Üzerindeki Etkileri*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları.
- AKER, A., 1972, *İşçi Göçü*, İstanbul: Sander Yayınları.
- ALKAN, T., 1979, *Siyasal Toplumsallaşma*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- BARIŞIK, A. ve DÜNDAR, H., 1988, *Türkiye'ye Dönen İşçilerin Topluma Uyum Sağlamalarını Kolaylaştırmak İçin Uygulanan Politikalar*, Ankara: DPT Yayınları.
- BAYKAL, D., 1970, *Siyasal Katılma. Bir Davranış İncelemesi*, Ankara: A.Ü. SBF Yayınları.
- BİRERÇİN, M., 1966, Dış Ülkelere İşgücü Sevkinin Sosyal ve Ekonomik Hayatımızdaki Etkileri, *Sosyal Siyaset Konferansları (18.Kitap)*, İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, 199-205.
- CASTLES, S. ve KOSACK, G., 1973, *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe*, Oxford: Oxford University Press.
- ÇALIŞMA ve SOSYAL GÜVENLİK BAKANLIĞI, 1988, *1987 Yılı Yurtdışı İşçi Hizmetleri Raporu*, Ankara.
- ÇEZİK, A., 1980, *Yabancı Ülkelere Giden Türk İşçilerinin Bölgesel ve Kentsel Dağılımları ve Konunun Kentleşme Olgusu İle İlişkisi*, Ankara: DPT Yayınları.
- DEVLET İSTATİSTİK ENSTİTÜSÜ, 1986, *Milletvekili Ara Seçimi Sonuçları*, Ankara.
- DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI, 1972, *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, Ankara.
- DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI, 1974, *Yurtdışından Dönen İşçilerin Sosyo-Ekonomik Eğilimleri Üzerinde Bir Çalışma*, Ankara.
- ERGİL, D., 1980, *Yabancılaşma ve Siyasal Katılma*, Ankara: Olgaç Yayınevi.
- FEDERAL ÇALIŞMA KURUMU, 1974, *72 Örneklem Araştırması. Almanya'da Çalışan Yabancı İşçilerin İstihdam, Aile ve İkamet Sorunları*, Ankara, İİBK Yayınları.
- GİTMEZ, A., 1983, *Yurtdışına İşçi Göçü ve Geri Dönüşler*, İstanbul: Alan Yayıncılık.

- GÜVEN, H. S., 1986, Yurda Dönen Türk İşçilerinin Mesleki Uyumları Konusunda Bazı Gözlemler, *İkinci Kuşak Türklerin F.Almanya ve Türkiye’de Mesleki Uyumları*, (ed.) N.Akçaylı, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 81-103.
- HİSLİ, N., 1986, *Geri Dönüş Yapan İkinci Kuşağın Psikolojik Uyum Sorunları*, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- İŞ ve İŞÇİ BULMA KURUMU, 1974, *Yurtdışındaki Türk İşçileri ve Dönüş Eğilimleri*, Ankara.
- KAĞITÇIBAŞI, Ç., 1975, *Dış Ülke Yaşantısının Etkileri*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- KALAYCIOĞLU, E., 1983, *Karşılaştırmalı Siyasal Katılma*, İstanbul: İ.Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları.
- KÖKTAĞ, C., 1966, Dış Memleketlerdeki İşçilerimizle İlgili Bazı Meseleler, *Sosyal Siyaset Konferansları (18.Kitap)*, İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, 151-170.
- KUDAT, A., 1974, *Sociological Impacts of Turkish Migration*, Berlin: International Institute of Comparative Social Studies.
- KUDAT, A., 1979, *International Labor Migration: A Description of the Preliminary Findings of the West Berlin Migrant Worker Survey*, Berlin: International Institute of Comparative Social Studies.
- KUDAT, A. ve ÖZKAN, Y., 1976, *Internal and External Migration Effects on the Experience of Foreign Workers in Europe*, Berlin: International Institute of Comparative Social Studies.
- LIPSET, S.M., 1986, *Siyasal İnsan* (Çev. M. Tuncay), Ankara: Teori Yayınları.
- PAINE, S., 1974, *Exporting Workers. The Turkish Case*, Oxford: Cambridge University Press.
- PENNINX, R. ve VAN VELZEN, L., 1976, Göçmen İşgücü, Boğazlıyan İlçesi, *Göç ve Gelişme*, (ed.) N.Abadan-Unat ve diğ., Ankara: Ajans-Türk Matbaası, 173-208.
- PENNINX, R. ve VAN RENSELAAR, H., 1976, Bugünkü Avrupa Ekonomisindeki Durgunluktan Önceki ve Sonraki Türk İşçi Göçünün Evrimi, *Göç ve Gelişme*, (ed.) N.Abadan-Unat ve diğ., Ankara: Ajans-Türk Matbaası, 5-27.
- RIST, R.C., 1978, *Guestworkers in Germany. The Prospect for Pluralism*, New York: Praeger Publishers.
- ŞEN, F., 1986, F.Alman Hükümetinin Yabancılarla İlgili Olarak Aldığı Yeni Önlemler ve Bu Önlemlerin Ülkede Yaşayan Türkler Üzerindeki Etkileri, *F.Almanya’da Yaşayan Türkler ve Sorunları*, (ed.) N.Akçaylı, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 77-84.
- T.C. MERKEZ BANKASI, 1986, *Yurtdışındaki Vatandaşlarımızın Tasarruf Eğilimleri Araştırması*, Ankara.
- TUFAN, B., 1987, *Türkiye’ye Dönen İkinci Kuşak Göçmen İşçi Çocuklarının Psiko-Sosyal Durumları*, Ankara: DPT Yayınları.
- TUNA, O., 1965, Türkiye’de İstihdam Meseleleri ve Batı Memleketlerine İşgücü Akımı, *Türkiye’de İşçi Ücretleri*, Ankara: Milli Prodüktivite Merkezi Yayınları, 3-14.
- TUNA, O., 1967, *Yurda Dönen İşçilerin İntibakı Sorunları*, Ankara: DPT Yayınları.
- VAN RENSELAAR, H. ve VAN VELZEN, L., 1976, Gelişme İçin Dışa İşgücü Göçünü Kullanmayı Amaçlayan Kamusal ve Özel Girişimler, *Göç ve Gelişme*, (ed.) N. Abadan-Unat ve diğ., Ankara: Ajans-Türk Matbaası, 107-148.

- VASSAF, G., 1983, *Daha Sesimizi Duyurmadık. Avrupa'daki Türk İşçi Çocukları*, İstanbul: Belge Yayınları.
- YASA, İ., 1979, Dış Göçler ve Alamancı Aile, *Sosyoloji Konferansları (17.Kitap) Ord. Prof. Dr. Hilmi Ziya Ülken Özel Sayısı*, İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, 83-87.
- YASA, İ., 1979, *Yurda Dönen İşçiler ve Toplumsal Değişme*, Ankara: TODAİE Yayınları.